

Okvir za pružanje usluga iz oblasti **socijalne i dječje zaštite** i proces deinstitutionalizacije

*Nedostajuće usluge
za starija lica
i osobe sa invaliditetom*

Okvir za pružanje usluga iz oblasti **socijalne i dječje zaštite** i proces deinstitucionalizacije

*Nedostajuće usluge za starija lica
i osobe sa invaliditetom*

Djelovi ove publikacije mogu se nepromijenjeni reprodukovati bez odobrenja autora, uz obavezno navođenje izvora. Mišljenja iznesena u ovoj publikaciji stav su autora i ne predstavljaju nužno stavove Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).

Autor: CEED Consulting
Lektura i korektura: Lida Vukmanović Tabaš
Dizajn i prelom: BAD BRAIN studio
Mjesto i godina izdanja: Podgorica, 2022.
Copyright © 2022
Izdavač: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori

UN Eko zgrada, Stanka Dragojevića bb
81 000 Podgorica
Crna Gora

CIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-614-47-8
COBISS.CG-ID 22883588

Sadržaj

6 SKRAĆENICE

8 UVOD

12 METODOLOGIJA

13 PRAVNI I STRATEŠKI OKVIR

- 13 Osvrt na pravni okvir i na strateška dokumenta
- 16 Pružaoci usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite
- 17 Finansiranje socijalne i dječje zaštite
- 18 Smjernice za dalji razvoj na osnovu strateškog okvira

20 NEDOSTAJUĆE USLUGE ZA STARIJA LICA I OSOBE S INVALIDITETOM

- 21 **Nezadovoljene potrebe starijih lica**
- 21 Rezultati istraživanja sprovedenog među korisnicima domova starih
- 26 Fokus grupe sa starijim licima i iskustva socijalnih radnika
- 33 Zaključci i preporuke
- 34 **Nezadovoljene potrebe osoba s invaliditetom**
- 35 Rezultati istraživanja sprovedenog među osobama s invaliditetom
- 40 Rezultati istraživanja sprovedenog među NVO koje pružaju usluge osobama s invaliditetom
- 41 Fokus grupe s osobama s invaliditetom i iskustva socijalnih radnika
- 45 Zaključci i preporuke

47 PROSPEKTI ZA DEINSTITUCIONALIZACIJU S FOKUSOM NA STARIJA LICA I OSOBE S INVALIDITETOM

50 SOCIJALNO PREDUZETNIŠTVO KAO ŠANSA ZA RAZVOJ USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE U LOKALNOJ ZAJEDNICI

- 51 Što je socijalno preduzetništvo?
- 52 Socijalno preduzetništvo u EU
- 55 Primjeri dobre prakse socijalnog preduzetništva u EU
- 57 **Socijalno preduzetništvo u Crnoj Gori**
- 58 Izazovi socijalnih preduzeća u Crnoj Gori
- 59 Pristup finansijama
- 60 Ljudski kapaciteti
- 60 Ostali izazovi
- 61 Primjeri dobre prakse socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori
- 64 Zaključci i preporuke za razvoj socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori

66 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

68 LITERATURA

Skraćenice

EK	Evropska komisija
EU	Evropska unija
DFG	Diskusija u fokus grupi
CEPS	Centar za ekonomski prosperitet i slobodu
CZSR	Centar za socijalni rad
CODI	Međunarodno priznati Osnovni dijagnostički instrument koji je razvijen u okviru ISPA
EPCG	Elektroprivreda Crne Gore
HELP	Njemačka humanitarna nevladina organizacija Hilfe zur Selbsthilfe
ID	Identifikacija
ISPA	Meduresorna procjena socijalne i dječje zaštite
NEET	Mladi koji trenutno nijesu u procesu obrazovanja, nijesu zapošljeni i ne pohađaju bilo kakvu obuku
ISSS	Informacioni sistem socijalnog staranja
JU	Javna ustanova
MIS	Informacioni sistem upravljanja

MO	Materijalno obezbjeđenje
MPŠV	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
MRSS	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
MRSZ	Ministarstvo rada i socijalne zaštite
MONSTAT	Uprava za statistiku
NVO/NVU	Nevladina organizacija/Nevladino udruženje
OSI	Osoba s invaliditetom
RSIA	Rapid Social Impact Assessment/ IZVJEŠTAJ o Brzoj procjeni socijalnog uticaja epidemije kovida-19 u Crnoj Gori
SILC	Istraživanja o prihodima i životnom standardu
SSDZ	Sistem socijalne i dječje zaštite
UN	Ujedinjene nacije
UNDP	Program za razvoj Ujedinjenih nacija
UNHCR	Komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice
UNICEF	Dječji fond Ujedinjenih nacija
ZZZCG	Zavod za zapošljavanje Crne Gore

Uvod

Sistem Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori sprovodi zajednički program Aktiviraj! Integrirana socijalna zaštita i zapošljavanje za ubrzanje napretka mladih u Crnoj Gori. Cilj programa je da se unaprijede kapaciteti sistema socijalne i dječje zaštite da bi bolje služili ljudima u stanju potrebe. Program se fokusira na mlade, djecu, migrante i izbjeglice i bavi se osnovnim uzrocima trgovine ljudima, podržavajući pristojan rad i razvoj vještina potrebnih za zapošljavanje. Inovacija se koristi kao ključna strategija promjena: program primjenjuje napredne metodologije (predviđanje, dizajn usmjeren na čovjeka, alate za simulaciju javnih politika itd.) da bi se poboljšalo ciljanje, proširio obuhvat i apostrofirala adekvatna socijalna i dječja zaštita, ali i aktivirala crnogorska omladina – oni koji trenutno nisu u procesu obrazovanja, nisu zapošljeni i ne pohađaju bilo kakvu obuku (NEET), te druge ranjive i marginalizovane grupe kroz pojačanu radnu aktivaciju.

Uopšteno govoreći, Crna Gora ima relativno snažan i sveobuhvatan sistem

socijalne i dječje zaštite, za koje je značajna reforma pokrenuta usvajanjem novog pravnog okvira 2013. godine, kad je usvojen Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti¹. Komponente sistema socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori uključuju: materijalna davanja koja nisu zasnovana na doprinosima (kao što su: materijalno obezbjeđenje, dječji dodatak, lična invalidnina, dodatak za njegu i pomoć itd.) i socijalno osiguranje od doprinosa (uključujući starosne, porodične i invalidske penzije i osiguranje za slučaj nezaposlenosti), te niz različitih usluga u oblasti socijalne i dječje zaštite s nacionalnom pokrivenošću i s raznolikošću licenciranih pružalaca usluga (i državnih i nedržavnih aktera).

Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti² predstavlja osnovni pravni okvir za socijalne usluge i materijalna davanja u zemlji, s

¹ „Službeni list Crne Gore“, br. 027/13 od 11. 6. 2013.

² Zakon je u međuvremenu pretrpio nekoliko izmjena, posljednje tokom prethodne godine, „Službeni list Crne Gore“ br. 27/13, 001/15, 042/15, 047/15, 056/16, 066/16, 001/17, 031/17, 042/17, 050/17, 059/21.

Ministarstvom rada i socijalne zaštite (MRSZ) kao glavnom institucijom nadležnom za njegovu primjenu. U kontekstu decentralizovanog sistema upravljanja, na opštinskom nivou, donose se odluke o ponudi i pružanju usluga socijalne i dječje zaštite i materijalnih davanja (uključujući jednokratnu finansijsku podršku, subvencije u plaćanju usluga, pomoć za novorođenčce, nabavku školskog pribora i sl., ali i za usluge kao što su pomoć u kući, dnevni boravak, stanovanje uz podršku itd.). Implementacija socijalne i dječje zaštite i pružanje usluga pretežno je odgovornost centara za socijalni rad, rezidencijalnih ustanova, nevladinih organizacija i opštinskih vlasti za pojedinačne programe koje sprovode.

Uprkos raznovrsnim dostupnim uslugama, a koje pružaju institucije javnog i privatnog sektora, kao i nevladine organizacije, brojne studije³ ukazale su na

³ Poput Izvještaja o brzoprocjeni socijalnog uticaja epidemije kovid-19 u Crnoj Gori (Rapid Social Impact Assessment 2020, 2021)

potrebu daljeg razvoja okvira (javnih politika i regulative) kako bi se omogućile poboljšane, adekvatne, standardizovane i kvalitetne usluge svim rizičnim/ranjivim grupama u društvu.

Epidemija kovid-19 u Crnoj Gori negativno je uticala na napor socijalne i dječje zaštite. Usporavanje privrede dovelo je do novih društvenih ranjivosti, između ostalog, prijeteći da se siromaštvo vrati na nivo iz 2015. ili 2013.⁴ godine. Ipak, bez obzira na izražene negativne trendove na tržištu rada i na povećanje broja nezaposlenih, broj korisnika materijalnih davanja ostao je relativno nepromijenjen. Tako je, na primjer, broj domaćinstava korisnika materijalnog obezbjeđenja u 2019. godini bio 8.827 s ukupno 29.619 članova. U 2020. godini te brojke su iznosile 8.527 i

⁴ Izvor: Svjetska banka, The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Poverty-and-Household-Welfare, dostupno na <https://documents1.worldbank.org/curated/en/236311590680555002/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Poverty-and-Household-Welfare.pdf>

28.764, respektivno, a u 2021. godini materijalno obezbjeđenje koristilo je 8.037 domaćinstava sa 27.284 članova⁵.

U uslovima pandemije kovid-19 došlo je do prekida redovnih poslovnih aktivnosti u većini sektora, do smanjenih prihoda i povećanja broja nezaposlenih. Vlada je raznim mjerama podrške nastojala pomoći najugroženijima koji su već u sistemu socijalne zaštite. Međutim, među njima nijesu bili oni koji su prepoznati kao novougroženi. Naime, gubitak prihoda zbog obustave aktivnosti mikro i malih preduzeća i samozaposlenih stvorio je nove ranjive grupe. Nove ugrožene grupe postala su domaćinstva koja zbog kriterijuma kvalifikovanosti nijesu imala pravo na materijalna davanja (npr. materijalno obezbjeđenje). Ljudi koji nikada nijesu bili korisnici materijalnih davanja i izdržavali su se svojim radom, zbog značajnog pada privredne aktivnosti, bili su prinuđeni da traže pomoć. **Sistem socijalne i dječje zaštite, međutim, nije prihvatio nove korisnike u stanju potrebe zbog rigidnih uslova prihodovno-imovinskog stanja, u situaciji kad javne politike i regulativa ne prepoznaju uslove neposrednih kriza i potrebu za hitnim reagovanjem.**

Jasno je da nakon skoro deset godina od pokrenutih posljednjih reformi i nakon naučenih lekcija u periodu pandemije kovid-19, treba poraditi na prilagođavanju i boljem usmjeravanju programa socijalne i dječje zaštite kako bi zadovoljili potrebe različitih grupa uključujući djecu, radno nesposobne i starije osobe. U tom smislu, važno je prepoznati specifične prepreke s kojima se različite grupe, uključujući žene, Rome i Egipćane, starije osobe, osobe s invaliditetom itd., suočavaju u pristupu adekvatnoj njezi i podršci. **Postoji potreba da se poboljšaju naponi**

5 Izvor: Ministarstvo rada i socijalnog staranja; podaci se odnose na prosječan broj korisnika u toku godine.

za unapređenje socijalne uključenosti ranjivih grupa kroz socijalnu zaštitu, uključujući socijalne usluge, socijalno preduzetništvo, kako u rezidentnim institucijama tako i na nivou zajednice.

Na zahtjev Ministarstva rada i socijalnog staranja (MRSS) i uz podršku kancelarije UNICEF-a u Crnoj Gori, pripremljena je sveobuhvatna analiza sistema socijalne i dječje zaštite korišćenjem međunarodno priznatog Osnovnog dijagnostičkog instrumenta (CODI), razvijenog u okviru ISPA (međuresorna procjena socijalne i dječje zaštite)⁶. Rezultat analize je Mapa puta za buduće reforme usvojena u junu 2021. godine, a na bazi sprovedene procjene rizika i ranjivosti, pregleda pravnog okvira i politika, te analize dizajna programa socijalne i dječje zaštite. Zbog pandemije kovid-19 nije bilo moguće sprovesti ocjenu sistema socijalne i dječje zaštite iz ugla korisnika, što je prepoznato kao jedan od uslova za sprovođenje preporuka definisanih Mapom puta za buduće reforme. Kako bi ispunili ovaj uslov, Predstavništvo UNICEF-a je krajem 2021. godine iniciralo analizu primjene prava socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori kroz ocjenu korisnika, takođe na osnovu CODI metodologije. Ovo je podrazumijevalo da se u direktnoj komunikaciji s korisnicima u svim regionima Crne Gore provjeri sljedeće: (i) kako se vrši identifikacija osoba kojima su namijenjena osnovna materijalna davanja i/ili usluge socijalne i dječje zaštite, (ii) način utvrđivanja njihove kvalifikovanosti, (iii) postoji li efikasan način registracije za pravo, (iv) postoji li efikasan, efikasan i odgovarajući mehanizam za prikupljanje doprinosa ili participacije (ako je primjenjivo), (v) kakav je postojeći mehanizam koji obezbjeđuje da davanje ili usluga zaista stignu do ciljanih domaćinstava, (vi) na koji način se vrše monitoring i eva-

6 Više detalja dostupno na: <https://ispatools.org/core-diagnostic-instrument/>

luacija da bi se blagovremeno pratili rezultati, (vii) postoji li efikasan i efikasan mehanizam za podnošenje pritužbe, i (viii) kako se šira javnost informiše o pravima iz oblasti socijalne i dječje zaštite, kriterijumima kvalifikovanosti, procesu registracije, doprinosima ili participaciji, te mehanizmu podnošenja pritužbe. Na osnovu fokus grupa i direktnih intervjua s korisnicima programa socijalne i dječje zaštite, pripremljen je izvještaj o primjeni prava iz ugla korisnika.

Paralelno s aktivnostima Predstavništva UNICEF-a da se osvijetli primjena programa socijalne i dječje zaštite iz ugla korisnika programa, UNDP je želio da se akcenat stavi i na nedostajuće usluge u sistemu, s posebnim osvrtom

na starija lica i osobe s invaliditetom. Naime, utvrđivanjem nezadovoljenih potreba ovih ranjivih grupa namjera je da se razmotri mogućnost unapređenja postojećih usluga i/ili razvoj novih u lokalnoj zajednici, posebno imajući u vidu proces deinstitucionalizacije koji je Crna Gora već integrisala u postojeće politike. Dodatno, uz razvoj koncepta društvenog preduzetništva i uspostavljanje adekvatnog ambijenta, razvoj usluga u lokalnoj zajednici čiji bi cilj bio da se prevenira i/ili odloži institucionalizacija korisnika, mogao bi dobiti novi zamajac.

Metodologija

Ovaj izvještaj nastao je kao rezultat kombinacije nekoliko istraživačkih tehnika, među kojima su sljedeće:

- Organizovanje fokus grupa s licima u potrebi koja iz određenih razloga nijesu korisnici usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite;
- Anketa sprovedena među osobama s invaliditetom o zadovoljstvu postojećim uslugama i nezadovoljenim potrebama, na uzorku od 80 ispitanika;
- Intervjui s nevladinim organizacijama koje pružaju usluge osobama s invaliditetom (licencirani i nelicencirani pružaoci usluga, ukupno osam intervjuja);
- Anketa sprovedena među starijim licima smještenim u domovima za stare, da bi se razumio razlog smještaja u dom i razmotrile mogućnosti da se razvojem usluga u lokalnoj zajednici prevenira ili odloži institucionalizacija, na uzorku od 95 ispitanika;
- Intervjui sa socijalnim radnicima u centrima za socijalni rad.

Dodatno, prilikom organizovanja fokus grupa s korisnicima socijalne i dječje zaštite, kao i onima čiji su zahtjevi iz određenog razloga bili odbijeni (u daljem tekstu nekorisnici), za potrebu procjene sistema socijalne i dječje zaštite, učesnici su popunjavali kratak upitnik u kojem su pitani za nedostajuće usluge u sistemu.

Kroz desk analizu i dubinske intervjuje analiziran je ambijent za razvoj društvenog preduzetništva, kao mogući okvir za uvođenje i razvoj usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite u lokalnoj zajednici.

Cilj izvještaja jeste da ukaže na nezadovoljene potrebe starijih lica i osoba s invaliditetom, te da ukaže na neophodnost unapređenja postojećih i razvoj novih usluga u sistemu socijalne zaštite u Crnoj Gori, usmjerene na ove dvije osjetljive grupe.

Izrazi koji se u ovoj analizi koriste za fizička lica u muškom rodu podrazumijevaju osobe i muškog i ženskog pola.

Pravni i strateški okvir

U nastavku je dat osvrt na ključni zakon u oblasti socijalne i dječje zaštite i na strateška dokumenta koja se tiču položaja starijih lica i osoba s invaliditetom, kojima se definišu politike za djelovanje.

Osvrt na pravni okvir i strateška dokumenta

Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti u članu 60, kao i u članovima od 62 do 72, propisuje različite vrste usluga socijalne i dječje zaštite koje obuhvataju:

- Podršku za život u zajednici (dnevni boravak, pomoć u kući, stanovanje uz podršku, svratište, personalnu asistenciju, tumačenje i prevodenje na znakovni jezik i druge usluge podrške za život u zajednici);
- Savjetodavno-terapijske i socijalno edukativne usluge (savjetovanje, terapija, medijacija, SOS telefon i druge usluge u cilju prevazilaženja kriznih situacija i unapređivanja porodičnih odnosa);

- Smještaj (porodični smještaj – hraniteljstvo, porodični smještaj, smještaj u ustanovu, smještaj u prihvatilište – sklonište i druge vrste smještaja);
- Neodložne intervencije (usluge radi osiguranja bezbjednosti korisnika, koje pruža centar za socijalni rad i koje se obezbjeđuju 24 sata dnevno);
- Druge usluge.

Principima socijalne i dječje zaštite definisanim čl. 7 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti predviđa se prevencija institucionalizacije i dostupnosti usluga u najmanje restriktivnom okruženju uvijek kad za to postoje uslovi u domovima korisnika ili lokalnoj zajednici kroz vaninstitucionalne oblike zaštite, koje osiguravaju različiti pružaoci usluga, u cilju poboljšanja kvaliteta života korisnika i njegove socijalne uključenosti.

U periodu od usvajanja zakona do danas, smjernicama Strategije razvoja socijalne i dječje zaštite za period 2013–2017. i

Strategije razvoja socijalne i dječje zaštite za period 2018–2022, između ostalog, **trasirani su pravci razvoja i konkretne aktivnosti koje treba da doprinesu pluralizmu usluga i pružalaca usluga socijalne i dječje zaštite.** Na osnovu prethodno sprovedene Analize primjene Strategije socijalne i dječje zaštite za period 2013–2017⁷, prepoznata je potreba daljeg razvoja i unapređenja usluga socijalne i dječje zaštite, između ostalog, i unapređenjem normativnog okvira i sistema kvaliteta (kroz standarde usluga socijalne i dječje zaštite, licenciranjem pružalaca usluga i stručnih radnika). Takođe, navedena analiza je ukazala na potrebu za većim učešćem lokalnih uprava u unapređenju kvaliteta socijalne i dječje zaštite u lokalnim zajednicama, kao i na potrebu da se poveća učešće organizacija civilnog društva i nevladinih organizacija, privrednih društava, preduzetnika i fizičkih lica u pružanju usluga socijalne i dječje zaštite, na održiv način. U vezi s navedenom analizom, jedan od posebnih ciljeva **Strategije razvoja socijalne i dječje zaštite za period 2018–2022.** odnosi se na unapređenje usluga socijalne i dječje zaštite i stvaranje preduslova za nastavak deinstitucionalizacije.

Prateći sličan pristup, na osnovu Analize primjene **Strategije razvoja sistema socijalne zaštite starijih za period 2013–2017**⁸, donijeta je **Strategija razvoja sistema socijalne zaštite starijih za period od 2018. do 2022. godine,** radi unapređenja normativnog okvira, daljeg razvoja usluga podrške za život u zajednici, unapređenja kvaliteta socijalne zaštite starijih i povećanja učešća organizacija civilnog

7 Pripremljena uz tehničku podršku kancelarije UNICEF u Crnoj Gori, dostupna na <https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/Analiza%20primjene%20Strategije%20razvoja%20sistema%20socijalne%20za%20starije%20osoba%202013-2017.%20godine.docx>

8 Pripremljena uz tehničku pomoć UNDP i dostupno na <https://www.gov.me/dokumenta/65d259ce-dc12-470e-86af-930282e2da18>

društva, nevladinih organizacija, privrednih društava, preduzetnika i fizičkih lica u pružanju usluga socijalne zaštite starijim, na održiv način što bi značilo finansiranjem iz javnih izvora (na nacionalnom i/ili na lokalnom nivou). **Ova strategija je u najvećoj mjeri promovisala koncept integrisanih socijalnih usluga, koje pored usluga socijalne zaštite obuhvataju i druge resore (zdravstvo, stanovanje, obrazovanje, zapošljavanje, kulturu i dr.) i podrazumijevaju međusektorsku saradnju.** Za usluge socijalne zaštite starijih ključne javne ustanove socijalne zaštite jesu centri za socijalni rad i javne ustanove socijalne zaštite koje pružaju uslugu smještaja.

Kad su u pitanju **prava osoba s invaliditetom,** nakon isteka perioda važenja Strategije za integraciju lica s invaliditetom u Crnoj Gori 2016–2020, usvojena je **Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti za period 2017–2021**⁹, a od nedavno i za **period 2022–2027**¹⁰. Ta dokumenta potvrđuju da je u prethodnom periodu socijalna i dječja zaštita osoba s invaliditetom unaprijeđena, kako uvođenjem novih prava (materijalna davanja i usluge), tako i uvećanjem visine iznosa materijalnih davanja. Ipak, ističe se da su u prethodnom periodu programi socijalne zaštite za invalidnost uglavnom bili usmjereni na siromaštvo, pri čemu se nijesu uzimali u obzir posebni izazovi s kojima se suočavaju lica s invaliditetom (poput aktivnog učešća u obrazovanju, pristupa zdravlju i zapošljavanju; pristupa objektima, informacijama, saobraćaju). Sredinom 2020. godine osnovan je **Savjet za brigu o osobama s invaliditetom,** čiji je zadatak da promoviše i unapređuje prava te populacije u oblasti zdravstvene, socijalne

9 Dostupna na <https://www.gov.me/dokumenta/3e-c4b39f-e9a0-40c6-bd40-51a45fd5fefe>

10 Usvojena na Sjednici Vlade Crne Gore 8. jula 2022. godine, dostupna na <https://www.gov.me/dokumenta/255de844-5e6d-4a4b-bac6-a6c2f0c3dd97>

i dječje zaštite, vaspitanja i obrazovanja, radnog osposobljavanja i zapošljavanja, pristupačnosti, antidiskriminacije i sporta. Savjet u prethodne dvije godine nije imao značajnih aktivnosti.

Za unapređenje zaštite ljudskih prava lica s invaliditetom važna je i **Strategija zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja u Crnoj Gori 2019–2023**¹¹, imajući u vidu specifičnosti potreba lica s intelektualnim i psihosocijalnim invaliditetom. Zaključna razmatranja Komiteta za prava lica s invaliditetom o inicijalnom izvještaju Crne Gore i analiza civilnog sektora, ukazali su na nedostatnosti Zakona o vanparničnom postupku i Zakona o zaštiti i ostvarivanju prava mentalno oboljelih lica, kad je u pitanju primjena minimalnih standarda ljudskih prava sadržanih u Konvenciji o pravima lica s invaliditetom¹².

Iako planiran inicijalnom strategijom, u **Crnoj Gori još uvijek ne postoji registar osoba s invaliditetom,** mada organi i institucije koji pružaju određene usluge licima s invaliditetom vode evidenciju o korisnicima svojih usluga. Iako se govori o deinstitucionalizaciji, struktura utrošenih budžetskih sredstava u prethodnom periodu pokazuje da se značajno više novca usmjerava na institucionalnu njegu (izgradnja ustanova za odrasle s invaliditetom i starije osobe), a značajno manje na pružanje usluga za samostalan život poput usluge personalnog asistenta.

Poseban izazov osoba s invaliditetom je zapošljavanje, bez obzira na raspoloživa sredstva u Fondu za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje lica s invaliditetom i subvencije za poslodavce u slučajevima kad zapošljavaju osobe s invaliditetom. U novembru 2021. godine na

11 Strategija zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja u Crnoj Gori 2019–2023, <https://www.gov.me/dokumenta/60af25aa-a65e-4957-84d8-e77a3182ab9b>

12 Izvor: Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakost, 2022–2027., str. 8

evidenciji Zavoda za zapošljavanje Crne Gore bilo je 55.816 registrovanih nezaposlenih lica od kojih je čak 11.000 osoba s invaliditetom, što znači da je svaka peta nezaposlena osoba s evidencije lica s invaliditetom. Konsultacije s osobama s invaliditetom pokazale su da poslodavci nijesu u dovoljnoj mjeri upoznati s povoljnostima koje prati zapošljavanje osoba s invaliditetom¹³, pogotovo u privatnom sektoru, da poslodavci nijesu upoznati s kompetencijama lica s invaliditetom, te da ta lica mogu vrlo efikasno izvršavati radne zadatke koji odgovaraju njihovim kompetencijama.

Sredinom juna 2021. godine predstavljen je **trogodišnji projekat Reforma sistema utvrđivanja invaliditeta,** koji treba da dovede do uspostavljanja novog sistema utvrđivanja invalidnosti¹⁴ koji podrazumijeva uspostavljanje jedinstvenog tijela – zavoda za utvrđivanje invaliditeta, kao i jedinstvene metodologije utvrđivanja invalidnosti koja će zamijeniti postojeći i prevaziđeni dominantno medicinski model. Očekuje se da će osobe s invaliditetom pravednije i jednostavnije ostvarivati svoja prava¹⁵.

Od značaja za unapređenje uslova za osobe s invaliditetom je i evropska **Strategija za prava lica s invaliditetom 2021–2030.**¹⁶ usvojena 2021. godine koja članicama EU i zemljama kandidatima daje smjernice kako treba sprovesti re-

13 Ove povoljnosti obuhvataju: bespovratna sredstva za prilagođavanje radnog mjesta i uslova rada za zapošljavanje lica s invaliditetom, kreditna sredstva pod povoljnim uslovima za kupovinu mašina, opreme i alata potrebnog za zapošljavanje lica s invaliditetom, učešće u finansiranju ličnih troškova asistenta (pomagača u radu) lica s invaliditetom, te subvencije zarade lica s invaliditetom.

14 Podrazumijeva veću implementaciju socijalnog modela u pristupu utvrđivanja invaliditeta.

15 Uz podršku Evropske Unije i za potrebe Vlade Crne Gore, projekat realizuje Program za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP).

16 EU Strategija za prava lica s invaliditetom 2021–2030, https://ec.europa.eu/commission/press-corner/detail/en/ip_21_810

formu unutrašnjeg pravnog sistema da bi se garantovali ravnopravnost i potpuno učešće osoba s invaliditetom u društvu. U tom smislu, Crna Gora kao zemlja kandidat za članstvo u EU u obavezi je da svoj pravni okvir uskladi s propisima EU i dosljedno sprovede:

- Direktivu EK o pristupačnosti koja se odnosi na proizvode i usluge¹⁷
- Direktivu o pristupačnosti veb sadržaja¹⁸
- Kodeks elektronskih komunikacija
- Direktivu o audio-vizuelnim medijskim servisima
- Propise o pravima putnika s ograničenom pokretljivošću u vazdušnom, željezničkom, pomorskom i autobuskom saobraćaju, na zaštitu od diskriminacije i besplatnu pomoć pri ukrcajanju.¹⁹

Za samostalan život osoba s invaliditetom neophodne su kvalitetne usluge podrške, mogućnost zapošljavanja, pristupačno i inkluzivno stanovanje, mogućnost cjeloživotnog učenja za odrasle, adekvatna socijalna zaštita i socijalno preduzetništvo. Sve navedeno u krajnjem doprinosi dostojnom životu lica s invaliditetom²⁰.

Pružaoци usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite

U definisanom pravnom i strateškom okviru socijalne i dječje zaštite, broj pružalaca usluga i broj usluga koje se

17 Direktiva EK o pristupačnosti koje se odnose na proizvode i usluge, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L0882>

18 Direktiva o pristupačnosti veb sadržaja, <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/2102/oj>

19 EU propisi o pravima putnika s ograničenom pokretljivošću, https://europa.eu/youreurope/citizens/travel/transport-disability/reduced-mobility/index_en.htm

20 Izvor: Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakost, 2022–2027.

nude vremenom se povećavao. Kako bi se osiguralo da usluge socijalne i dječje zaštite zadovoljavaju preporučene standarde kvaliteta, uvedeno je **licenciranje pružalaca usluga.** Taj proces povezan je s osiguravanjem kvaliteta usluga za korisnike, s poboljšanjem dostupnosti, praćenjem odvijanja usluga i njihovim unapređivanjem. Bliži uslovi za izdavanje, obnavljanje, suspenziju i oduzimanje licence definisani su Pravilnikom o bližim uslovima za izdavanje, obnavljanje, suspenziju i oduzimanje licence za obavljanje djelatnosti socijalne i dječje zaštite²¹. Licence za obavljanje djelatnosti socijalne i dječje zaštite izdaje nadležni organ državne uprave (Ministarstvo rada i socijalnog staranja), s izuzetkom licenci za pružanje usluga porodičnog smještaja – hraniteljstva i porodičnog smještaja, koje izdaje centar za socijalni rad.

Analize Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu²² pokazuju da **raste broj licenciranih pružalaca usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite** (od 28 u 2019. godini, na 44 na kraju 2020. godine²³), kao i da se povećava broj opština koje su sjedište pružalaca usluga (od 12 u 2019. na 16 u 2020. godini). U odnosu na 2019. kad je učešće nevladinih organizacija (NVO) među licenciranim pružaocima usluga bilo 39% ili svega 11 organizacija, na

21 Dostupno na <https://www.gov.me/dokumenta/b58cff3a-4bca-48bo-b093-6775326f6747>

22 Izvor: „Analiza licenciranih pružalaca usluga u oblasti socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori“, mart 2022, dostupno na <https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/2022/ANALIZA%20LICENCIRANIH%20PRU%20ZALACA%20USLUGA.pdf> i „Mapiranje usluga socijalne i dječje zaštite“, 2019, dostupno na <https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/MAPIRANJE%20USLUGA%20SOCIJALNE%20I%20DJE%20C4%-8CJE%20ZA%20C5%AoTITE%20U%20CRNOJ%20GORI.pdf>

23 Do kraja četvrtog kvartala 2021. godine licencu za obavljanje djelatnosti socijalne i dječje zaštite posjedovalo je 78 pružalaca usluga. Izvor: Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Završni izvještaj o realizaciji Strategije za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti 2017–2021. godine

kraju 2020. godine učešće nevladinog i privatnog sektora je 52,3% ili 23 organizacije ukupno, od čega su samo dvije iz privatnog sektora. Ipak, kad je u pitanju učešće u broju usluga, državni sektor prednjači sa 53,6% ili 30 usluga, dok NVO i privatni sektor ukupno nude 26 usluga (od čega su dvije u privatnom sektoru, a ostatak nude NVO). **U strukturi usluga dominiraju usluge podrške za život u zajednici 57,1%, slijede usluge smještaja (25%) i savjetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge (17,9%).** Posmatrano prema sektoru kojem pripada pružalac usluge, savjetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge dominantno pružaju nevladine organizacije, dok državne institucije dominiraju u pružanju usluga podrške za život u zajednici. Ovo je u velikoj mjeri uslovljeno uslovima za licenciranje i mogućnostima NVO sektora da ispune tražene zahtjeve.

Pored licenciranih pružalaca usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite, prisutan je i značajan broj nevladinih udruženja/organizacija koje pružaju usluge iako nijesu licencirani²⁴. Ove NVO najčešće nude savjetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge, te usluge podrške za život koje uključuju servis defektološke, psihološke, logopedске, fizioterapeutske, pravno-administrativne podrške kao i servise personalne asistencije i asistencije u porodici. **Prema svjedočenju korisnika, ove nevladine organizacije imaju veoma važnu ulogu u unapređenju kvaliteta njihovih života. Finansiranje ovih usluga najčešće zavisi od projektnih aktivnosti, zbog čega ne postoji kontinuitet, a navedene organizacije se ne licenciraju zbog visokih standarda koje ne mogu ispuniti.**

24 U analizi Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu iz 2019. godine „Mapiranje usluga socijalne i dječje zaštite“ identifikovano je preko 50 nevladinih organizacija nelicenciranih pružalaca usluga, koje su u analizi označene kao „druge usluge socijalne i dječje zaštite“.

Finansiranje socijalne i dječje zaštite

Najveći izazov u pružanju usluga iz oblasti socijalne i dječje zaštite pogotovo kad su u pitanju pružaoci van državnog sektora, odnose se na održivost, odnosno finansiranje, i u vezi s tim, diskontinuitet u pružanju usluga. Naime, aktivnosti koje podržavaju boravak korisnika u porodici ili neposrednom okruženju, realizuju državni, lokalni, NVO i privatni pružaoci usluga, a finansiraju se iz Budžeta Crne Gore, ili kao projektne aktivnosti koje se finansiraju preko Konkursa za raspodjelu dijela prihoda od igara na sreću, preko Javnih radova koje sprovodi Zavod za zapošljavanje Crne Gore, kao i konkursa za grant šeme, zatim preko različitih konkursa i donacija od lokalnih samouprava, fondova EU i sl.

Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti ova djelatnost je prepoznata kao djelatnost od javnog interesa, za čije su ostvarivanje nadležni država i lokalne samouprave. Članom 17 Zakona propisano je da se sredstva za finansiranje programa obezbjeđuju iz budžeta države, opština i pružalaca usluga. Takođe, opština može osnovati ustanovu socijalne i dječje zaštite. Ipak, Zakon ne prepoznaje izričitu obavezu opština da finansiraju programe socijalne i dječje zaštite (čl. 154 Zakona), već da opštine mogu u svojim budžetima obezbijediti sredstva za materijalna davanja i usluge socijalne i dječje zaštite. Analiza Zajednice opština²⁵ pokazuje da, iako zakonskim propisima opštine nemaju obavezu da finansiraju u oblasti socijalne politike, ipak izdvajaju značajna sredstva po osnovu pružanja usluga socijalne i dječje zaštite i socijalnih davanja. Tako su u 2018. godini za usluge i davanja

25 Izvor: Zajednica opština Crne Gore, Odbor za društvene djelatnosti, Analiza učešća lokalnih samouprava u finansiranju usluga socijalne i dječje zaštite, 2019.

u oblasti socijalne i dječje zaštite opštine izdvojile preko pet miliona eura, a u 2019. godini za tu namjenu planirale da utroše preko šest miliona eura. Tokom 2018. godine izdvajanja za usluge u oblasti socijalne i dječje zaštite na nivou svih opština iznosila su 3,8 miliona eura, dok su za 2019. godinu planirana sredstva za tu namjenu opštinskim budžetima u iznosu od 4,2 miliona eura. U izdvajanjima za usluge u oblasti socijalne i dječje zaštite opštine najviše izdvajaju za uslugu dnevnog boravka za djecu sa smetnjama u razvoju, uslugu narodne kuhinje i za javne ustanove²⁶.

Smjernice za dalji razvoj na osnovu strateškog okvira

Godišnji izvještaji o realizaciji akcionih planova prethodno spomenutih strateških dokumenata sadrže smjernice za dalji razvoj pravnog i strateškog okvira kako bi se unaprijedile postojeće usluge za starija lica i osobe s invaliditetom i ponudile nove. Izdvajamo sljedeće preporuke koje se odnose na institucionalni okvir, ali i konkretne usluge poput porodičnog smještaja za starije:

- Podstaci lokalne samouprave da revidiraju, odnosno donesu lokalne planove i identifikuju odgovarajuću uslugu za starije za kojom postoji najveća potreba u zajednici;
- Podstaci međuopštinsku saradnju i uspostavljanje partnerskih odnosa u zajedničkom obezbjeđivanju usluga za starije;
- Dalje insistirati na razvoju integrisanih usluga na lokalnom nivou, poput usluge pomoć u kući i dnevni boravak za starije koje treba integrisati sa zdravstvenom zaštitom i njegovom;
- Unaprijediti pružanje usluga kroz

podsticanje organizacija preduzetnika, privrednih društava i fizičkih lica da pružaju usluge;

- Razvijati volonterizam;
- Unaprijediti kompetencije za samostalan život starijih i za donošenje odluka zasnovanih na informacijama – raditi na informisanju starijih o pitanjima značajnim za donošenje životno važnih odluka²⁷;
- Raditi na unapređenju informatičke pismenosti starijih;
- Razviti uslugu porodičnog smještaja za starije;
- Obezbijediti razvoj inovativnih usluga podrške za život u zajednici, na državnom i na lokalnom nivou, u skladu s obezbijeđenim sredstvima iz budžeta i drugih izvora;
- Unaprijediti uslugu domskog smještaja za starije itd.

Završni izvještaj o realizaciji Strategije za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti 2017–2021. u oblasti 4 koja nosi naziv Diskriminacija u oblasti socijalne zaštite, adekvatnog životnog standarda, samostalnog života i života u zajednici, i u okviru operativnog cilja 4 koji je usmjeren na ravnopravan život u zajednici svih lica s invaliditetom, bez diskriminacije, kroz uspostavljanje i pružanje podrške za život u zajednici u skladu sa Zakonom, ima samo jedan indikator učinka koji se odnosi na broj evidentiranih licenciranih pružalaca usluga iz socijalne i dječje zaštite. U odnosu na planiranih 28 do kraja 2020. godine i ostvarenih 78 pružalaca usluga do kraja četvrtog kvartala 2021. godine, jasno je da je ovaj indikator realizovan. Bez obzira na kontinuirani rast broja pružalaca usluga, ne postoji razvijen sistem monitoringa, evaluacije i izvještavanja za pružanje

²⁷ Npr. o testamentu, raspolaganju imovinom, u vezi s obezbjeđenjem usluga socijalne zaštite, zaštitom imovinskih prava, o dostupnosti prava i usluga starijima u oblasti zdravstvene zaštite, penzijskog i invalidskog osiguranja, socijalne zaštite, o diskriminaciji starijih, zlostavljanju i zanemarivanju starijih lica i dr.

²⁶ Odnosi se na JU za smještaj, rehabilitaciju i resocijalizaciju korisnika psihoaktivnih supstanci Podgorica, JU Dječiji savez Podgorica, JU Centar za podršku djeci i porodici u Bijelom Polju i Dnevni boravak za starija lica u Mojkovcu.

usluga socijalne zaštite, pogotovo kad se finansiraju od sredstava javnih prihoda (iz budžeta) preko konkursa, javnih poziva i na drugi način u skladu sa zakonom.

Generalne preporuke za naredni period sprovođenja javne politike u dijelu diskriminacije u oblasti socijalne zaštite uključuju:

- Razvoj sistema socijalne zaštite lica s invaliditetom zasnovanog na nediskriminatornom i multisektorskom pristupu, gdje će primarni akcenat biti na integraciji pristupa zasnovanog na eliminaciji siromaštva s kojim se suočavaju lica s invaliditetom, uvezivanjem sa sistemima obrazovanja, pristupu zdravlju i zapošljavanju.
- Izmjene i dopune postojećeg pravnog okvira u oblastima socijalne i dječje zaštite, kroz zakonsko prepoznavanje mladih i žena s invaliditetom kao posebne kategorije.

Obezbijediti sve neophodne uslove da lica s invaliditetom mogu ostvariti svoje pravo na zasnivanje bračne zajednice, roditeljska prava i pravo na usvajanje na ravnopravnoj osnovi s drugim licima²⁸.

Za razliku od nekih drugih oblasti u kojima postoji diskontinuitet u usvajanju strateških dokumenata, kad su u pitanju socijalna i dječja zaštita, te zaštita prava starijih lica i lica s invaliditetom, može se konstatovati ažurnost strateških dokumenata i razvoj politika na bazi dokaza i podataka. Ipak, pojedini problemi ostaju neriješeni. U narednom dijelu biće više riječi o nedostajućim uslugama za starija lica i osobe s invaliditetom koje treba staviti u fokus politika u narednom periodu radi unapređenja kvaliteta života i prevencije institucionalizacije ovih osjetljivih kategorija.

²⁸ Izvor: Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Završni izvještaj o realizaciji Strategije za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti 2017–2021. godine

Nedostajuće usluge za starija lica i osobe s invaliditetom

Ranije spomenuta strateška dokumenta ukazuju i na manjkavosti trenutnog sistema socijalne i dječje zaštite u kontekstu pružanja usluga. Između ostalog, ukazano je na nedovoljno praćenje i kontrolu kvaliteta pružanja usluga i servisa namijenjenih djeci sa smetnjama u razvoju i licima s invaliditetom. Ukazano je na to da nedostaju servisi usluga za lica s invaliditetom, posebno servisi personalne asistencije i asistencije u porodici. Usluga personalne asistencije pruža se korisniku dodatka za njegu i pomoć koji je u radnom odnosu, odnosno koji je uključen u sistem visokog obrazovanja odnosno sistem obrazovanja odraslih²⁹. Međutim, to nije dovoljno za kvalitetan život osoba s invaliditetom. Pored toga, nedovoljno je urađeno na planu unapređenja kvaliteta socijalnog stanovanja za osobe s invaliditetom, iako su lica s invaliditetom i porodična domaćinstva čiji je član lice

s invaliditetom prepoznati kao prioriteta ciljne grupe u ostvarivanju prava na rješavanje stambene potrebe dodjelom kredita za kupovinu individualnog stambenog objekta³⁰.

Prepoznat je nedostatak servisa podrške za odrasle osobe s intelektualnim smetnjama, što ovu populaciju svrstava u najugroženiju grupu građana. Usljed nedostatka podržavajućih servisa, te se osobe najčešće nalaze u institucijama trajnog zbrinjavanja ili su u kućnoj izolaciji. Nedostaju dnevni boravci za starije od 27 godina. Ovo je izražena briga roditelja/staratelja djece sa smetnjama i teškoćama u razvoju koja trenutno koriste usluge dnevnik boravaka. Takođe, kako je to konstatovano još u ranijim strateškim dokumentima posvećenim unapređenju kvaliteta života osoba s invaliditetom i njihovih staratelja, u Crnoj Gori ne posto-

30 Zajedno sa samohranim roditeljima, odnosno starateljima, porodičnim domaćinstvima s djecom sa smetnjama u razvoju, mladima koji su bili djeca bez roditeljskog staranja i žrtvama nasilja u porodici.

29 Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga podrške za život u zajednici („Sl. list CG“, broj 30/15).

je usluge predah roditeljstvu za roditelje djece s težim smetnjama i stanovanje uz podršku za lica s invaliditetom³¹.

Iako crnogorsko zakonodavstvo iz oblasti socijalne i dječje zaštite propisuje mogućnost usluge tumača za znakovni jezik, nijesu stvoreni uslovi za korišćenje ove usluge: znakovni jezik nije pravno regulisan i nije priznat kao jezik u službenoj upotrebi u Crnoj Gori. Posljedično, servis interpretatora znakovnog jezika u oblasti javnih usluga nije razvijen, pa su osobe s oštećenim sluhom svakodnevno diskriminisane³².

Sve navedeno identifikovano je kao nedostatak sistema u posljednjih 7/8 godina. I pored napretka koji je u međuvremenu ostvaren, mnoge potrebe starijih lica i osoba s invaliditetom ostale su nezadovoljene. U nastavku slijedi pregled nedostajućih usluga iz ugla korisnika među starijim licima i osobama s invaliditetom, te iz ugla njihovih roditelja/staratelja.

Nezadovoljene potrebe starijih lica

Crnogorsko društvo stari. Očekujući da bude realizovan novi popis, raspoložemo podacima iz popisa sprovedenog 2011. koji je, u poredenju s npr. 1991. godinom, potvrdio izražene trendove starenja crnogorske populacije. To je posljedica smanjene stope nataliteta i fertiliteta, povećanja prosječne starosti stanovništva, uvećanog indeksa starenja³³, i rasta

31 Izvor: Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Strategija za integraciju lica s invaliditetom u Crnoj Gori za period 2016–2020.

32 <https://disabilityinfo.me/ljudska-prava/item/1152-crna-gora-jedina-zemlja-u-region-u-kojoj-znakovni-jezik-nije-pravno-priznat-kao-jezik-u-sluzbenoj-upotrebi>

33 Indeks starenja pokazuje odnos između broja starijih (65 i više godina) i broja mladih (mladih od 15 godina). U 1991. godini je iznosio 32,55, dok je u 2003. porastao na 58,18, a u 2011. je iznosio 66,81.

učešća broja starijih u ukupnom stanovništvu³⁴. Pored starenja stanovništva u cjelini, u Crnoj Gori su izražene regionalne razlike u pogledu koncentracije starijih. Migracije mladih iz sela u grad i iz nerazvijenih u razvijene sredine uticale su na regionalne trendove starenja u Crnoj Gori. Podaci MONSTAT-a pokazuju najizraženije učešće starijih u populaciji sjevernog regiona. Tako je udio starijih od 60 godina u sjevernom regionu porastao od 12,72% u 1991. godini na 19,02% 2011. godine i nastavlja trend rasta.

Pored toga što navedeni trendovi imaju snažan efekat na tržište rada, oni ukazuju i na sve izraženiju potrebu da se kreiraju usluge koje će starija lica učiniti produktivnim članovima društva što duže, omogućiti im kvalitetan život uslugama u lokalnoj zajednici i u mjeri mogućeg odložiti njihovi institucionalizaciju. Socijalna inkluzija starijih postaje prioritet društva koje neumitno stari³⁵.

Rezultati istraživanja sprovedenog među korisnicima domova starih

Jedan od najboljih načina da se prepoznaju nezadovoljene potrebe starijih lica, jeste da se analiziraju uslovi koji su prethodili njihovom smještaju u instituciju. Za potrebu ove analize, među korisnicima domova starih sprovedeno je istraživanje na uzorku od 95 ispitanika³⁶. Prema rezultatima istraživanja, najčešći razlog smještaja u dom je zdravstveno

34 Udio starih u 1991. godini iznosio je 8,3%, a 2011. godine 12,8%. Izvor: „Projekcija stanovništva Crne Gore do 2060. godine, sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore“ na osnovu popisa iz 1991, 2003. i 2011. godine, MONSTAT

35 Izvor: Crveni krst Crne Gore, Analiza stanja dugotrajne njege starijih u Crnoj Gori, 2021, Dostupno na <https://communitycarecenter.eu/wp-content/uploads/2021/06/Desk-research-Montenegro.pdf>

36 Obuhvaćeni su korisnici JU Dom starih „Grabovac“ u Risnu, JU Dom starih „Bijelo Polje“ u Bijelom Polju, JU Dom starih „Pljevlja“, ali i korisnici Doma starih „Nana“ i Doma starih „Duga“ koji su privatna inicijativa u opštini Danilovgrad.

stanje ispitanika, odnosno nemogućnost da se samostalno brinu o sebi, što je navelo 45,3% ispitanika. Drugi najčešći razlog je usamljenost (22,1%), treći i četvrti su zato što ne žele da smetaju, odnosno nemaju gdje drugo da žive (po 7,4%). Među razlozima za smještaj u dom navodi se i ekonomska zavisnost od ostalih članova porodice (6,3%), ali i nasilje u domaćinstvu (5,3%).

Ovo potvrđuje i Integrisani izvještaj za domove starih za 2021. godinu³⁷, koji konstatuje povećan broj zahtjeva za smještajem kod odraslih i starih koji nemaju sposobnosti da se samostalno brinu o sebi (narušenog zdravstvenog stanja i u terminalnim fazama bolesti), što znači da je korisniku potrebno fizičko prisustvo i konstantna pomoć drugog lica, odnosno prvi stepen podrške.

GRAFIK 1. Osnovni razlog dolaska u dom, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=95

Većina ispitanika navela je da su prije smještaja u dom starih živjeli sami – 54,7%, dok je 35,5% navelo da njihovo domaćinstvo broji 2 do 4 člana. Tek 8,4% ispitanih starih lica je izjavilo da njihovo domaćinstvo broji 5 do 6 članova, a 1,1% njih broji više od 6 članova (Grafik 2). To potvrđuje i analiza Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu u kojoj se navodi da su svega 8% korisnika domova starih u braku (oženjeni/udate), dok su dominantno zastupljeni neoženjeni/neudate (41,4%), udovci/udovice (36,2% od kojih su 27,3 procentnih poena udovice) i razvedeni (14,4%).

Među ispitanicima dominiraju žene (58,9%) u odnosu na muškarce (41,1%) što odražava strukturu ukupne populacije na nivou svih korisnika domova starih³⁸ i posljedica je dužeg očekivanog trajanja života žena u Crnoj Gori koje iznosi 79,5 godina u odnosu na 74 godine za

³⁷ Izvor: Zavod za socijalnu i dječju zaštitu „Integrisani izvještaj za domove starih za 2021. godinu“, dostupno na <https://www.zsdzcg.me/biblioteka>

³⁸ Prema polu u ustanovama za smještaj odraslih i starih je više žena nego muškaraca. Žene čine 59,81% korisnika, a muškarci 40,19%. Izvor: Integrisani izvještaj za domove starih za 2021. godinu, Zavod za socijalnu i dječju zaštitu

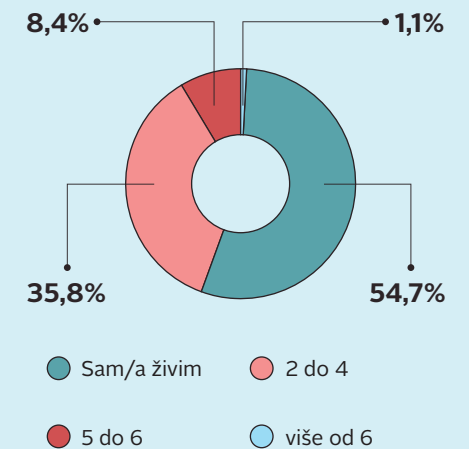
muškarce³⁹. Među ispitanicima najviše ispitanika ima završeno srednje obrazovanje (52,6%) i osnovno obrazovanje (37,9%). Osnovne studije ili ekvivalent je završilo 8,4% a postdiplomske je završilo 1,1%. Analizirajući starosnu strukturu, najveći procenat ispitanika je starosne dobi od 61 do 70 godina i od 81 do 85 godina (po 21,1%), potom starosti od 71 do 75 godina (16,8%). Mladih od 60 godina je 13,7%, odnosno mladih od 50 godina je 5,3%.

Nešto više od polovine ispitanika (55,8%) izjavilo je da je životni standard njihovog domaćinstva prosječan, a da je iznad prosjeka smatra 14,7%. Da je životni standard njihovog domaćinstva ispod prosjeka, percipira 22,1% ispitanika, odnosno 7,4% da je daleko ispod prosjeka.

Kad je u pitanju dužina boravka u domovima starih, najveći broj ispitanika boravi u domu duže od šest godina (30,6%), do

³⁹ Izvor: MONSTAT, Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2020.

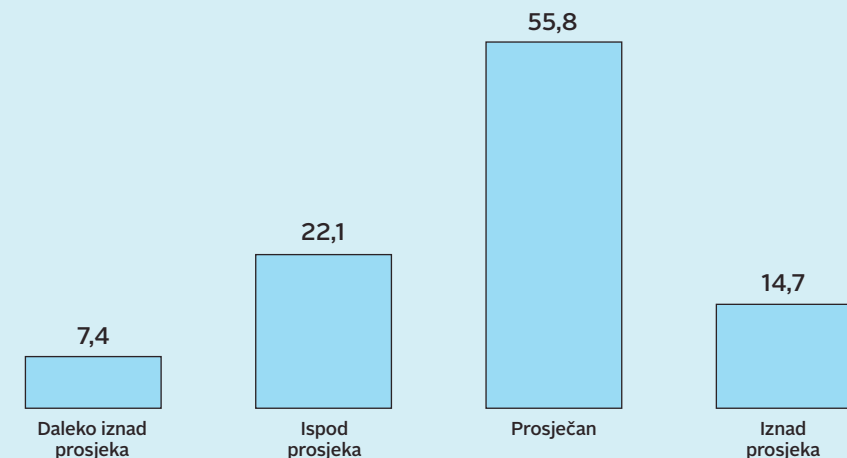
GRAFIK 2. Veličina domaćinstva, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=95

godinu dana boravi njih 16,8%. Dvije do pet godina u domu starih je preostalih 52,6% ispitanika.

GRAFIK 3. Samoevaluacija spostvenog životnog standarda, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=95

GRAFIK 4. Kako bi nedostajuća podrška mogla da se nadomjesti, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=83

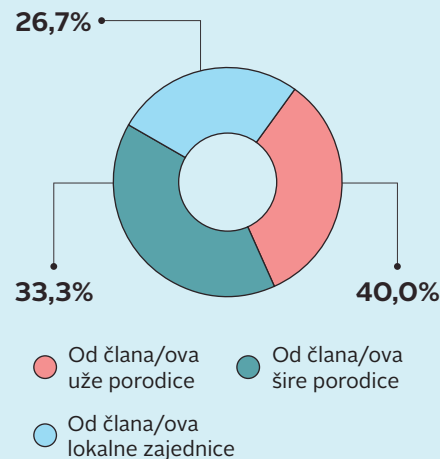
Uža porodica se doživljava kao primarni izvor podrške starijim licima. Međutim, i ona zna da izostane. Na pitanje od koga ste u Vašem okruženju očekivali nedostajuću podršku, 40,0% je izjavilo da su očekivali od članova uže porodice, 27,4% je očekivalo od članova šire porodice. Od lokalne zajednice je 13,7% očekivalo nedostajuću podršku, a od prijatelja 6,3%. Nije očekivalo podršku 12,6% ispitanika. Svaki osmi ispitanik (12,6) potvrdio je da nedostajuću podršku može da nadomjesti program geronto domaćica, odnosno usluga pomoć u kući. Svaki peti ispitanik procijenio je da je smještaj u dom starih bila jedina opcija za njih (18,9%).

Detaljnija analiza odgovora pokazuje nam da podrška u formi „druženje i razonoda“, „neko da me ohrabri“ i „zdravstvena njega“ mogu biti povezani s uslugom geronto domaćice koja bi u tom slučaju predstavljala uslugu pomoć u kući integrisanu sa zdravstvenom njegom.

Istraživanje pokazuje da se 56,8% starih osjećalo nesigurno prije dolaska u dom, a

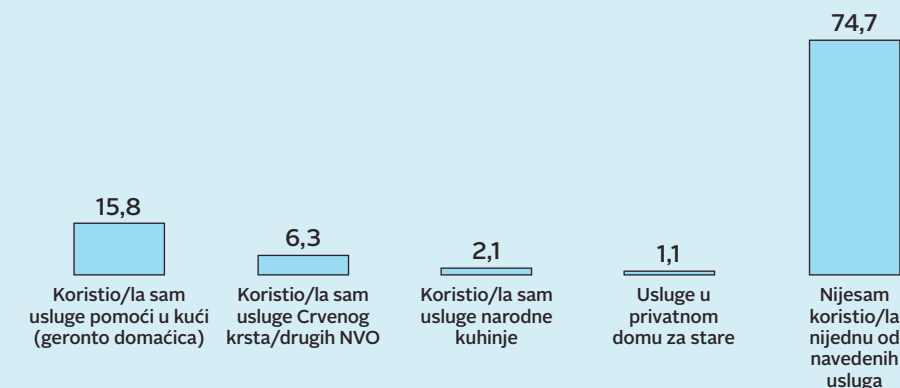
15,8 % je izjavilo da je trpjelo nasilje. Najzastupljenije je fizičko nasilje (60,0%), trećina je izjavila da je doživjela emocionalno ucjenjivanje (33,3%), dok je 6,7%

GRAFIK 5. Od koga ste trpjeli nasilje, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=95

GRAFIK 6. Da li ste prije dolaska u dom, koristili neku od navedenih usluga, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=95

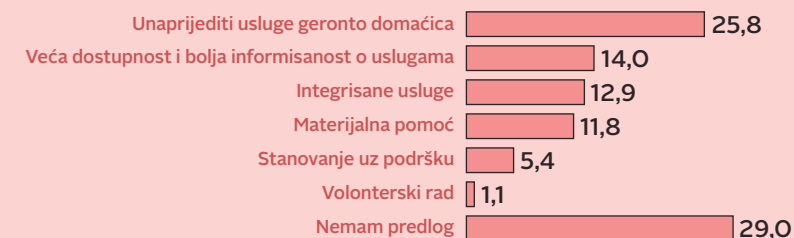
osjetilo finansijsko izrabljivanje. Na pitanje od koga su trpjeli nasilje, 40,0% je izjavilo od člana/članova uže porodice, svaki treći je izjavio da je trpio/trpjela od člana/članova šire porodice, a 26,7% od člana/članova lokalne zajednice.

Istraživanje je pokazalo da je korišćenje usluga prije smještaja u dom starih na niskom nivou. Uslugu pomoći u kući (geronto domaćica) koristilo je svega 15,8% ispitanika prije smještaja u dom starih. Us-

luge Crvenog krsta, odnosno drugih nevladinih organizacija koristilo je 6,3% ispitanika, dok je usluge narodne kuhinje koristilo 2,1% ispitanika. Prije dolaska u dom starih, 75% ispitanika nije koristilo nijednu vrstu usluga.

Među onima koji su koristili neke od usluga prije smještaja u dom starih, 58,3% je zadovoljno pruženim uslugama, dok je nezadovoljstvo iskazalo 41,7% ispitanika.

GRAFIK 7. Prijedlozi za unapređenje postojećih usluga, u %

Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=93

Komentarišući razloge za nezadovoljstvo, svaki drugi ispitanik naveo je da su očekivanja bila veća (kratke posjete ili polovična pomoć kad je u pitanju npr. program geronto domaćice), 30,0% je naveo da im je zbog lošeg zdravstvenog stanja bila potrebna dodatna zdravstvena njega (nedostatak integrisane usluge), a svaki peti ispitanik (20,0%) izjavio je da usluge nijesu dostupne van gradskog jezgra.

Upitani da navedu na koji način bi trebalo unaprijediti postojeće usluge, ispitanici su istakli da je potrebno unaprijediti uslugu pomoć u kući kroz angažovanje geronto domaćica (25,8%) ocjenjujući da posjete nijesu dovoljne u učestalosti i trajanju. Druga ključna preporuka (14%) ispitanika je da usluge moraju biti dostupne i van gradskog jezgra i da je neophodno unaprijediti informisanost starih lica o uslugama. Svaki osmi ispitanik ističe potrebu razvoja integrisanih usluga (12,9%) što bi značilo da usluga pomoć u kući obuhvati i zdravstvenu njegu i psihološku podršku. Svaki deseti ispitanik smatra da bi izdašnija materijalna davanja preduprijedila smještaj starih u domove. Zabrinjavajuće je da čak 29% ispitanika nije imalo prijedloge za unapređenje postojećih usluga. S druge strane, taj podatak ne treba da iznenađuje ako imamo u vidu relativno nizak procent ispitanika (oko 25%) koji su koristili neke od usluga prije smještaja u dom starih.

Kad su u pitanju usluge u lokalnoj zajednici, ispitanici ističu potrebu za dnevnim boravkom za stare, zdravstvenu njegu koja bi im bila dostupna 24 h, obrok za stara i nemoćna lica, fizičku pomoć u kući, pomoć u rješavanju stambenog pitanja. Istaknuta je i potreba da budu bolje informisani o uslugama koje se nude.

Više od polovine ispitanika (52,6%) naveo je da ukoliko bi se neki od aspekta podrške promijenili na bolje, ne bi se pri-

javili za smještaj u domu. Upitani da potvrde koji su to aspekti, ispitanicu ističu: podršku porodice (što ide u prilogu razvoju usluge porodični smještaj), zdravstvena njega uz uslugu pomoć u kući (integrisane usluge), aktivnosti druženja i socijalizacije (u prilog razvoja usluge dnevnog boravka za stare).

Fokus grupe sa starijim licima i iskustva socijalnih radnika

U fokus grupama koje su organizovane učestvovala su starija lica različitih profila – sa i bez porodičnih kontakata, sa i bez primanja od penzije, s manjim ili većim zdravstvenim problemima, oni koji žive u sopstvenom smještaju, ali i korisnici domova starih. Bez obzira na kompleksnost porodičnih odnosa i zdravstvenih poteškoća, većini starih lica zajednički problem je nezavidna materijalna situacija. U većini slučajeva, skromna primanja najprije se troše za lijekove. U posebno teškoj situaciji su stara lica koja brinu o osobi s invaliditetom.

Imam penziju od 140 EUR, bio sam vozač, imam brojne zdravstvene probleme. Izdržavam mentalno oboljelu žensku osobu koja je starija od mene. Ona prima 68 EUR dodatak za njegu i pomoć. Danas nemam ručak. Prinuđen sam da se obraćam Crvenom krstu i raznim NVO. Imam 68 godina, želim da živim.

Penzioner, 67 godina, iz Nikšića

Neriješeno stambeno pitanje takođe je veliko opterećenje.

Već 40 godina živim privatno. Primam penziju 117 EUR, od čega 100 EUR dajem za kiriju... Da bih mogla da preživim, dajem časove klavira i solfeđa jednoj djevojčici i čuvam joj brata, za 100 EUR mjesečno...

Uskoro se otvara Dom za stare u Nikšiću. Ko ima novca da mjesečno plaća 300–400 EUR da živi u Domu? Voljela bih da dobijem neki stan na korišćenje dok sam živa, a onda da ga opština opet uzme pod svoje i da nekom drugom.

Penzionerka, 75 godina, iz Nikšića

Osnovni problem na koji ukazuju učesnici u fokus grupama odnosi se na informisanje o mogućnostima koje nudi sistem socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori (kako za davanja, tako i za usluge). Naime, kad učesnici pođu u centar za socijalni rad da bi se informisali, zaposleni ih upute da posjete sajt, ne uzimajući u obzir da su stranke starije dobi i da se ne razumiju u nove tehnologije.

Meni je telefon star 20 godina, ja ne mogu da radim oko toga, oni meni to trebaju da objasne.

Poljoprivrednik iz Bijelog Polja, 67 godina, korisnik staračke naknade

Usluga pomoć u kući koja se realizuje uz angažovanje geronto domaćica⁴⁰ prepoznata je kao veoma važna i korisna za starija lica koja žive sama, a kojima je potrebna pomoć u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, kao što su: nabavka hrane, pomoć u pripremi obroka, pomoć pri kretanju, pomoć pri održavanju lične higijene i higijene prostora, pomoć pri grijanju prostora, pomoć pri plaćanju režija, nabavka lijekova i odvođenje na ljekarske preglede. Ova usluga je posebno važna za one koji žive u ru-

ralnim područjima, u siromaštvu, slabog su zdravlja i najčešće žive u izolaciji. **Pre red pomoći koju imaju, posjete geronto domaćica pomažu starijima u prevazilaženju osjećaja usamljenosti. Korisnici ističu da im ta pomoć mnogo znači, ali izražavaju želju da je učestalija i da se geronto domaćice duže zadržavaju.**

Ona dođe, pomogne po kući, kupi što mi treba, ali meni to često nije dovoljno. Volio bih da dolazi češće i da se duže zadrži.

Korisnik usluge pomoć u kući koji je operisao kuk, 67 godina, iz Bijelog Polja

Prema mišljenju socijalnih radnika, postoji razlika između opisa posla geronto domaćice kako ga definiše pravilnik i očekivanja korisnika – kako bi geronto domaćica trebala da pomogne u kući. Upravo ovo je dodatni povod za monitoring pružanja usluge pomoć u kući, ali i svih drugih usluga, kako bi se vremenom na adekvatan način vršila prilagodavanja i promjene, shodno potrebama korisnika. Evidentno je da bi integrisanje zdravstvene zaštite i njege s uslugom pomoć u kući bilo od velikog značaja za korisnike.

Dnevnik boravak za starije takođe je jedna od usluga koja je u funkciji prevazilaženja osjećaja usamljenosti, a sa ciljem da omogućiti starijima da što duže borave u svom prirodnom okruženju uz očuvan kvalitet života i dostojanstvo. Do sada, u 10 opština funkcionise 14 dnevnih boravaka za starije⁴¹. Dnevni boravci najčešće nude radno-okupacionu terapiju, razgovore i druženje da bi se prevladali usamljenost i socijalna izolovanost; posjetu kulturnim dešavanjima i izlete; korišćenje biblio-

⁴⁰ Uslugu pruža Crveni krst Crne Gore u saradnji s Ministarstvom rada i socijalnog staranja, kao i opštinama koje dijelom učestvuju i u finansiranju usluge. Usluga je dostupna u 15 opština i u junu 2021. godine obuhvatala je 822 građanina kojim je pomagalo 89 geronto domaćica

⁴¹ Dnevni boravci postoje u opštinama: Nikšić (3), Danilovgrad (2), Mojkovac (1), Plav (1), Bijelo Polje (1), Rožaje (1), Petnjica (1), Kotor-Risan (1), Prijestonici Cetinje (1), opštini Pljevlja (1) i Kolašinu (1)

teke i čitanje dnevne štampe; jedan besplatni topli obrok i dnevno poslužnje (kafa, čaj, sok), psiho-socijalna podrška i dr. U nekim dnevnim boravcima dostupna je i osnovna medicinska njega, ali i kozmetičarske i frizerke usluge (npr. u dnevnom boravku u Prijestonici Cetinje).

Samac sam, ovdje provodim vrijeme, inače bih bio po ulici. Sama sam s djedom, ponekad bi nam bilo dosadno. Ovo druženje nam mnogo znači.

FGD s korisnicima usluge dnevni boravak za starije

U Bijelom Polju je prije nekoliko godina postojao Centar za penzionere, za starije koji nisu smješteni u domu starih, a koji imaju potrebu za hranom, druženjem. Potražnja za Centrom bila je mala, tako da ovaj Centar više ne funkcioniše. **Učesnici fokus grupe smatraju da građani nisu bili informisani o postojanju centra, kao i da postoji stigma oko korišćenja usluga Centra.**

Ljudi ne treba da se stide da koriste ovu vrstu usluga.

FGD s korisnicima usluge dnevni boravak za starije

Prema mišljenju socijalnih radnika, zbog rastućeg broja zahtjeva za smještaj u dom dementnih starijih lica, potrebno je mapirati potencijalne korisnike i razmotriti mogućnosti uvođenja usluge koja će omogućiti savjetodavnu podršku i obuku njegovatelja za ova lica, kako bi se prevenirao i odložio njihov smještaj u ustanovu. U Crnoj Gori živi oko 6.500 ljudi s demencijom, a procjene evropske organizacije „Alzheimer Europe“ su da će do 2050. godine taj broj biti dupliran, jer se očekuje dodatni rast životnog vijeka, koji će prelaziti 70 godina, a to je životni period kad je ta bolest najprisutnija. Za njegu i smještaj starijih i demen-

tnih lica u Crnoj Gori specijalizovane su JU Dom starih Bijelo Polje i Dom starih „Grabovac“ u Risnu. U saradnji sa CZSR Nikšić, NVO Futura je uspostavila dnevni centar za demenciju u tom gradu i ima akreditovan program za obuku socijalnih radnika i njegovatelja.

Usluge podrške za život u zajednici obuhvataju aktivnosti koje su usmjerene na to da starijim osobama omoguće da nastave živjeti u sredini koja im je poznata i gdje su i do sada boravili. Međutim, **pojedini starijim osobama usluge podrške za život u zajednici nisu dovoljne da nastave samostalan život u svom prirodnom okruženju. Tada se kao mogućnost njihovog zbrinjavanja javljaju smještaj u ustanovu ili porodični smještaj.** To je najčešće slučaj sa samohranim osobama koje nemaju porodicu ili njihova porodica nije u mogućnosti da o njima brine, osobe narušenog zdravstvenog stanja kojima je potrebna intenzivnija podrška i briga. Uprkos svim nastojanjima da se proces deinstitucionalizacije osnažuje, smještaj u ustanovi je trenutno preovlađujući oblik zaštite starijih osoba. Na dan 31. 12. 2020. godine, u domovima starih u Crnoj Gori boravilo je ukupno 520 korisnika što je oko 82% ukupnih kapaciteta domova starih, uz tendenciju rasta broja zahtjeva u 2021. godini.⁴²

Prije smještaja u ustanovu, usluga porodičnog smještaja može da spriječi institucionalizaciju, a da starijem licu omogući da nastavi život u sredini koja mu je poznata, bez značajnih promjena u životu. Ipak, ova usluga je izuzetno slabo zastupljena u praksi. Anketa među korisnicima domova starih pokazala je da su starija lica prije smještaja u dom očekivala nedostajuću podršku najprije od članova uže (40,0%), a onda i od članova šire porodice (27,4%), međutim, da

42 Izvor: Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, Izvještaj o radu ustanova za smještaj odraslih lica s invaliditetom i starih lica u Crnoj Gori za 2021. godinu

ta podrška nerijetko izostane⁴³. To pokazuje i nedovoljno korišćenje usluge porodičnog smještaja za odrasla i starija lica.

Zakon definiše porodični smještaj kao uslugu koja se pruža odraslom i starom licu, kojima je usljed socijalnih prilika potrebno zbrinjavanje⁴⁴. Porodični smještaj obezbjeđuje se kao: standardni smještaj; smještaj uz intenzivnu ili dodatnu podršku; urgentni smještaj; povremeni smještaj. **Mišljenje socijalnih radnika je da usluga porodičnog smještaja nije dovoljno promovisana, i da s njom nisu poznati ni starija lica ni potencijalni pružaoci usluga. To potvrđuje i analiza Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu⁴⁵** u kojoj se navodi da je svega 27,6% korisnika usluga pomoć u kući i dnevnog boravka, upoznato s mogućnošću pružanja ove usluge (putem medija, od stručnih radnika iz CZSR, od rodbine...). Takođe, 42,1% korisnika u ustanovama za smještaj odraslih lica s invaliditetom i starih lica bilo je upoznato s uslugom porodični smještaj za starije prilikom smještaja u ustanovu (uglavnom od stručnih radnika iz CZSR). U odnosu na broj korisnika domova starih, u Podgorici svega 11 starijih lica koristi uslugu porodičnog smještaja. Važno je napomenuti da se u svim slučajevima radi o srodničkom porodičnom smještaju i da u sistemu trenutno ne postoje nesrodnički pružaoci ove usluge.

43 Izvor: CEED Consulting, Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022.

44 Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, član 44. Pravilnikom o bližim uslovima za pružanje i korišćenje usluga porodičnog smještaja – hraniteljstva i porodičnog smještaja propisuju se bliži uslovi za pružanje i korišćenje usluga porodičnog smještaja – hraniteljstva i porodičnog smještaja, normativi i minimalni standardi usluga, procjena podobnosti lica za pružanje usluga, program i način sprovođenja obuke, pružanje stručne podrške, kao i naknadu troškova porodičnog smještaja – hraniteljstva i porodičnog smještaja i naknadu za rad pružaoca usluge.

45 Izvor: Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, 2019, Analiza potreba i potencijalnih resursa za razvoj usluge porodični smještaj za starije

Veliki nedostatak cijelog sistema je slaba informisanost. Za uslugu porodični smještaj korisnici saznaju samo ako se lično interesuju u centru za socijalni rad ili ih neko od lokalnog stanovništva/rodbine uputi. Ne postoji dobra saradnja s mjesnim centrima/zajednicama, kako je to ranije bio slučaj. U manjim opštinama je situacija možda drugačija, pa se ljudi lakše informišu.

Intervju sa socijalnim radnikom

Prema mišljenju socijalnih radnika, usluga porodični smještaj trebalo bi da bude prioritetna. Ne samo da predstavlja najmanju promjenu za korisnika usluge, već sprečava institucionalizaciju i manje košta. Iako su prošli obuku za pružanje podrške pružaocima usluga porodični smještaj, socijalni radnici nemaju sva potrebna znanja i vještine da pruže podršku pružaocima usluga, pogotovo kad su u pitanju zapostavljena starija lica s intelektualnim smetnjama.

Upravo zapostavljena lica s intelektualnim smetnjama, koja žive izolovano, bez podrške, prema mišljenju socijalnih radnika predstavljaju najugroženiju grupu starijih. Te osobe kad treba da ostvare neko pravo ili da jednostavno odu na ljekarski pregled, nemaju potrebnu podršku. Sličnog stava su i predstavnici Crvenog krsta Crne Gore koji iz svog iskustva potvrđuju da se, pogotovo u ruralnim područjima, srijeću s pojedincima koji su u stanju potrebe, ispunjavaju sve uslove da dobiju određenu podršku, ali zbog svog stanja (često izazvanog intelektualnim smetnjama, demencijom) nisu dovoljno informisani ili nisu sposobni da prikupe potrebnu dokumentaciju i prijave se za određeno davanje/uslugu iz domena socijalne zaštite. Ovo je jedna od korisničkih grupa koja prioritetno poziva na pružanje integrisane usluge koja će uključiti zdravstvenu zaštitu i njegu.

Socijalni radnici ukazuju i na nedostatak adekvatne usluge za smještaj, prihvatanje beskućnika. U Crnoj Gori ne postoji evidencija o broju beskućnika i oni mahom zavise od dobre volje prolaznika u opštinama gdje obitavaju pod vrednim nebom. Navode da odrasla i stara lica beskućnici mogu ostvariti pravo na materijalna davanja i usluge socijalne i dječje zaštite, te da u državi postoji jedno licencirano prihvatilište, sklonište u Risnu u sklopu Doma starih, kapaciteta četiri korisnika. Do prije nekoliko godina sklonište za beskućnike postojalo je u Podgorici, ali je zatvoreno zbog visokih troškova u momentu kad je ovu uslugu trebalo da preuzme lokalna uprava.

Učesnici fokus grupa koji su korisnici doma starih zadovoljni su životom u domu. Smatraju da je boravak u domu za njih idealno rješenje, s obzirom na njihovo zdravstveno i materijalno stanje. Ipak, smještaj u domu je često iz nužde, a ne stvar izbora korisnika.

Treba se uklopiti u kolektiv. Ko nije bio u kolektivu nikada, malo se teže može uklopiti, a sami uslovi su jako dobri. Primjera radi, desi se da padnem, pomognu mi. Kući nema ko... Kolektiv, druženje, razgovor, redovan obrok i njega su prednosti boravka ovdje. Povrijedio sam nogu i onda sam sâm bio kući, nije niko vodio računa o meni i morao sam nužno da prihvatim. Ja nijesam imala gdje drugo, morala sam izabrati da ovdje boravim, nijesam željela da dosađujem rodbini. Da mi je Opština ponudila stan, opet bih izabrala dom, jer nemam primanja. Bila sam primorana, ne mogu biti u četiri zida, kad nemam šta da jedem.

FGD s korisnicima doma starih

Iz ugla socijalnih radnika potvrđeno je da

se najviše zahtjeva za starije predaje za uslugu smještaja u dom starih. Najčešći razlozi su: samoća, potreba za nekim vidom podrške, društvo. Zahtjevi se najčešće i odobre, pogotovo tokom zimskog perioda kad je uglavnom riječ o hitnim slučajevima. Takođe, bilježi se rastući broj zahtjeva za dementna starija lica koja nijesu obavezno kandidati za smještaj u dom starih. Međutim, usljed nedostatka kapaciteta porodice i bez podrške sistema socijalne zaštite, opcija smještaj u dom nameće se kao jedino rješenje.

Primjer dobre prakse: INOVATIVNE USLUGE PODRŠKE ZA STARIJE U ZAJEDNICI

Crveni krst Crne Gore, u partnerstvu s Ministarstvom zdravlja i Institutom za javno zdravlje, od početka novembra 2021. godine realizuje projekat „Inovativne usluge podrške za starije u zajednici“.

Opšti cilj projekta je doprinos reformi nacionalne politike u dijelu dugotrajne njege kroz uvođenje inovativnih usluga podrške u lokalnim zajednicama. Prvi specifični cilj je razviti i testirati inovativne multisektorske centre za njegu u zajednici za starije ljude kojima je potrebna njega, kao i za neformalne negovatelje. Drugi specifični cilj se odnosi na zastupljenost navedenih usluga u politikama / relevantnim dokumentima dugotrajne njege u Austriji, Crnoj Gori i Srbiji. Ostvarivanjem ta dva cilja utiče se na glavne izazove dugotrajne njege, a to su: dostupnost, pristupačnost, kvalitet i održivost.

Dugotrajna njega se može definisati kao set usluga kojima se odgovara na zdravstvene, ali i sve druge potrebe ljudi s hroničnim oboljenjima i/ili invaliditetom koji ne mogu brinuti o sebi duži vremenski period. Dugotrajna njega obuhvata usluge u zajednici kao što su: pomoć u kući, dostava obroka, prevoz itd. Neformalni negovatelji su ljudi svih dobi koji pružaju njegu nekome s hroničnim oboljenjem, invaliditetom ili drugim zdravstvenim poteškoćama, izvan profesionalnog ili formalnog okvira zapošljavanja. Većina negovatelja su: roditelji, djeca, partneri, unuci, braća, sestre, prijatelji ili komšije.

Projekat podrazumijeva dva inovativna pristupa u odgovoru na potrebe starijih i onih koji brinu o njima. Prvi se odnosi na otvaranje dva centra za njegu u zajednici,

u okviru opštinskih organizacija Crvenog krsta Bar i Bijelo Polje, koji će obuhvatati usluge socijalne i zdravstvene zaštite. U centrima će raditi po jedan socijalni radnik, po jedna medicinska sestra i po dvije geronto domaćice. Glavni cilj centara je pružanje podrške starijim osobama kao i njihovim neformalnim negovateljima, kako bi se sačuvala funkcionalna sposobnost starijih, promovisalo zdravo starenje i tako omogućilo ljudima da što duže borave kod kuće uz zadovoljavajući kvalitet života. Socijalni radnici će pratiti stanje korisnika, biti zaduženi za pomoć u ostvarivanju prava i za savjete iz oblasti socijalnih usluga, dok će medicinska sestra biti zadužena za obilazak korisnika i redovno praćenje njihovog zdravstvenog stanja. Pored toga medicinska sestra i socijalni radnik će u centrima organizovati različite radionice i prezentacije na temu zdravog starenja za neformalne negovatelje i same starije osobe. Geronto domaćice biće zadužene za redovan obilazak starijih osoba kojima je potrebna pomoć u svakodnevnim aktivnostima, s fokusom na pomoć pri održavanju lične higijene i higijene prostora u kojem korisnik boravi.

Drugi inovativni pristup odnosi se na pružanje podrške osobama kod kojih postoje kognitivne poteškoće i demencija. U tom dijelu za starije osobe koje imaju demenciju obezbijediće se volonterske usluge koje će pružati obučeni volonteri. Pored toga, Austrijski Crveni krst će predstaviti poseban vid podrške za navedenu populaciju, kroz upotrebu tehnologije, a koji će biti prvi put primijenjen u Srbiji i Crnoj Gori.

Projekat će trajati 36 mjeseci, realizuje se u Austriji, Srbiji i Crnoj Gori, a finansiraju ga Evropska unija i Austrijska agencija za razvoj. U Crnoj Gori sve predviđene aktivnosti realizovaće se u dvije opštine, u Baru i Bijelom Polju, preko opštinskih organizacija Crvenog krsta.

Caritas Crne Gore: KUĆNA NJEGA I POMOĆ U KUĆI ZA STARIJE

Rad sa starima je jedna od oblasti kojoj Caritas posvećuje veliku pažnju i po kojoj je vjerovatno najprepoznatljiviji u Crnoj Gori. Već niz godina realizuju projekti kroz koje se radi na unapređenju kvaliteta života starijih osoba.

Program kućne njege starih lica Caritas Crne Gore realizuje se na sjeveru naše zemlje – u Beranama, Petnjici, Gusinju i Plavu, ali se kroz Caritasovu mrežu aktivnosti realizuju i u Baru, Ulcinju, Podgorici, Danilovgradu, Cetinju, Nikšiću. Kućna njega i pomoć u kući program je koji teži poboljšanju života starih i nemoćnih ljudi, onih koji imaju ozbiljne zdravstvene probleme, osoba s invaliditetom, ljudi bez rođaka i onih s veoma slabom socijalnom komunikacijom. Kroz ovaj projekat starim osobama se pružaju usluge iz domena sitne medicinske njege, opšte njege, pomoći u kući i psihosocijalne podrške. Geronto domaćice koje obilaze starije osobe na raspolaganju su im i za nabavku namirnica, lijekova, za plaćanje računa i ostalih stvari. Broj korisnika mijenja se svake godine u zavisnosti od dostupnih sredstava za realizaciju ovog projekta, a sve usluge su za korisnike besplatne.

U relazaciju ovog projekta uključeni su i Caritasovi volonteri.

Zaključci i preporuke

Crnogorsko društvo neumitno stari. Usljed produženog očekivanog trajanja života, ali i migracija iz sela u grad i slabije razvijenih sredina u razvijenije, trendovi starenja populacije još su izraženiji u ruralnim područjima i u sjevernom regionu zemlje. Pored toga što ovi trendovi snažno utiču na tržište rada, oni ukazuju na izraženu potrebu za socijalnom inkluzijom starijih i razvoj usluga u zajednici koje će starijim licima omogućiti da nastave s produktivnim životom u zajednici koja im je poznata, što duže. Pored uobičajenih okolnosti koje starije dovode u stanje potrebe (niska primanja, zdravstveni problemi, usamljenost), sve češće se suočavaju s nasiljem u užoj i široj porodici ili lokalnoj zajednici, koje ide od fizičkog nasilja do emocionalnog ucjenjivanja i finansijskog izrabljivanja.

Istraživanje je ukazalo na relativno slabu informisanost o uslugama koje postoje u sistemu socijalne zaštite, zbog čega je, pored usluga pomoć u kući, smještaj u ustanovu trenutno dominantan oblik zaštite starijih. Usluga porodični smještaj je vrlo slabo zastupljena, uz dominantno prisustvo srodničkog porodičnog smještaja. Takođe, prisutno je vrlo malo usluga preventivnog karaktera koje starijim licima treba da omoguće zdrave stilove života i očuvanje fizičkog i mentalnog zdravlja, bez obzira na to jesu li u pitanju edukativne ili savjetodavne aktivnosti. S obzirom na specifičnosti starijeg doba, dalje aktivnosti na pružanju integrisanih usluga moraju ostati prioritet svih politika koje se bave starijim osobama i osobama s invaliditetom.

Za razvoj lokalnih usluga veoma su značajne ustanove za smještaj odraslih i starih osoba koje kroz proces transformacije počinju s razvijanjem različitih vrsta usluga namijenjenih starijim i odraslim licima u lokalnoj zajednici. U Domu starih „Grabovac“ funkcioniše Prihvatište za odrasla i stara lica, Dnevni boravak za lica

oboljela od demencije i usluga pomoć u kući. U sklopu Doma starih „Bijelo Polje“ otvoren je Dnevni boravak za stara lica i pomoć u kući, dok u Domu starih „Pljevlja“ funkcioniše usluga dnevnog boravka.

U nastavku su date ključne preporuke za unapređenje položaja starijih lica kroz unapređenje postojećih i razvoj novih usluga u zajednici:

1. Unaprijediti informisanje starijih lica i njihovih porodica o mogućnostima zaštite starijih koje nudi sistem socijalne zaštite u Crnoj Gori;
2. Promovisati zdrave stilove života i zahtjeve zdrave ishrane u doba starosti, te specifične prihosocijalne probleme starenja i starosti i dr.⁴⁶;
3. Razvijati i promovisati usluge koje pomažu aktiviranju i/ili očuvanju potencijala korisnika kako bi uspješno funkcionisao u socijalnom okruženju i uspješno se suočio s izazovima u socijalnom funkcionisanju;
4. Unaprijediti kompetencije za samostalan život starijih i za donošenje odluka zasnovanih na informacijama;
5. Osnažiti starije da prepoznaju situacije porodičnog nasilja ili nasilja u lokalnoj zajednici i da ih prijave;
6. Raditi na unapređenju digitalne pismenosti starijih, uključujući i korisnike domova starih;
7. Razvijati i promovisati savjetodavne i terapijske usluge zahvaljujući kojim bi se prevenirala pojava negativnog ponašanja starijih lica ili njihove porodice, kad dođu u stanje socijalne potrebe, ili kad im zatreba druga vrsta usluga socijalne zaštite;
8. Dalji razvoj usluge pomoć u kući uz angažovanje geronto domaćica tako da se obuhvate i ruralna područja, a ne samo gradska jezgra; da posjete starijim licima i boravak kod njih budu prilagođeni potrebama korisnika;

⁴⁶ Poput klubova za starije koje Crveni krst Crne Gore realizuje u pet opština: Bar, Plav, Budva, Nikšić i Podgorica.

9. Nastaviti sa širenjem mreže dnevnih boravaka za starija lica i na ostale opštine;
10. Insistirati na razvoju integrisanih usluga na lokalnom nivou: uslugu pomoć u kući i dnevni boravak za starije integrisati sa zdravstvenom zaštitom i njegom;
11. Unaprijediti saradnju centara za mentalno zdravlje i centara za socijalni rad da bi se prevenirala institucionalizacija bolesnika s intelektualnim smetnjama u domove starih nakon što je lice otpušteno iz psihijatrijske bolnice, ukoliko postoji mogućnost da nastavi da živi u svom prirodnom okruženju uz uslugu pomoć u kući i redovne posjete tima centra za mentalno zdravlje;
12. Promovisati i razvijati uslugu porodičnog smještaja, kako srodničkog tako i nesrodničkog, na osnovu analize potreba;
13. Razmotriti mogućnost uspostavljanja usluge prihvatište, sklonište za beskućnike;
14. Uključiti ustanove za smještaj odraslih i starih lica u pružanje stručne podrške i sprovođenje odgovarajuće obuke pružaocima usluge porodičnog smještaja;
15. Na sistematski konzistentan način uključivati organizacije civilnog društva i druge (preduzetnike, privredna društva i fizička lica) u pružanje usluga podrške za život u zajednici za starije, kao i savjetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge, uz održivo finansiranje, licenciranje pružalaca usluga i monitoring, izvještavanje i evaluaciju projekata koji se finansiraju iz javnog budžeta;
16. Podsticati razvoj inovativnih usluga za starije kroz integrisane usluge (npr. pomoć u kući povezati sa zdravstvenom zaštitom i njegom), razvoj volonterizma za starije, angažovanje starijih kao saradnika u privrednim društvima i sl.
17. Podsticati lokalne samouprave da se aktivno uključe u inventarisanje usluga dostupnih na njihovoj teri-

toriji, mapiranje korisnika za pojedinačne vrste usluga, u finansiranje najpotrebnijih usluga (moguće i uz doniranje ili ustupanje stambenih i poslovnih prostora);

18. Podsticati i razvijati međuopštinsku saradnju i uspostavljanje partnerskih odnosa u zajedničkom obezbjeđivanju usluga za starije;
19. Uspostaviti kvalitetan monitoring nad vršenjem svih vrsta usluga u zajednici.

Nezadovoljene potrebe osoba s invaliditetom

U Crnoj Gori ne postoji jedinstvena baza podataka o osobama s invaliditetom. Prema dostupnim podacima MONSTAT-a (popis 2011. godine), od ukupnog broja stanovnika Crne Gore 11% njih ima smetnje pri obavljanju svakodnevnih aktivnosti uzrokovane dugotrajnom bolešću, invaliditetom ili starošću. Procjenjuje se da 5% građana ima problem s kretanjem, 2% s vidom, 1% stanovništva ima problem sa sluhom. Javne politike treba da obezbijede ravnopravnost, da podstiču borbu protiv svih oblika diskriminacije i društvenu inkluziju lica s invaliditetom. Upravo zato, nedavno usvojena Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti za period 2022–2027. bavi se diskriminacijom žena i djevojčica s invaliditetom, diskriminacijom djece s invaliditetom, diskriminacijom u oblasti pristupačnosti, pristupom pravdi i jednakim priznanjem pred zakonom, u oblasti obrazovanja, zdravstvenoj zaštiti, zapošljavanju, socijalnoj zaštiti, u oblasti sporta i kulture, te političke participacije i lokalne samouprave. U prethodnom periodu stvorene su djelimične zakonodavne pretpostavke za inkluziju i ostvarivanje prava lica s invaliditetom na osnovu jednakosti s drugima. Navedeni normativni okvir, međutim, nije obezbijedio da lica s invaliditetom u

Crnoj Gori žive samostalno, da se obrazuju, zarađuju i učestvuju u životu zajednice u punom kapacitetu i bez barijera. Brojna istraživanja^{47 48} koje sprovode nevladine organizacije i istraživačke agencije koje se bave problematikom osoba s invaliditetom, potvrđuju da je tokom prethodnih desetak godina položaj lica s invaliditetom unaprijeđen, ali da još uvijek nije na potrebnom nivou. Zakonodavni okvir je poboljšao, pitanja u vezi s invaliditetom mnogo su zastupljenija tema u javnosti, pa je uočljiva veća vidljivost, odnosno zastupljenost lica s invaliditetom i njihovih aktivnosti.

U nastavku ćemo predstaviti rezultate istraživanja o nedostajućim uslugama sprovedenog među licima s invaliditetom i nevladinim organizacijama koje se bave pružanjem usluga osobama s invaliditetom u oblasti socijalne zaštite.

Rezultati istraživanja sprovedenog među osobama s invaliditetom

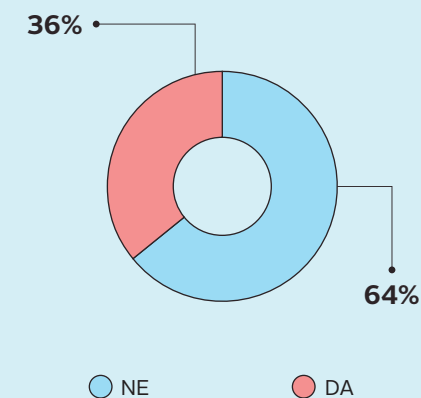
Istraživanje je sprovedeno među licima s invaliditetom na ukupnom uzorku od 80 ispitanika, od čega je anketirano 52,5% žena i 47,5% muškaraca. Najveći procenat ispitanika ima završeno srednje obrazovanje (48,7%). Da ima osnovno obrazovanje, izjasnilo se 18,7% ispitanika. Oko 5% ispitanika je navelo da su bez obrazovanja, dok su ostali sa završenom višom školom i visokim obrazovanjem / postdiplomskim studijama (27,5%).

Osobe s invaliditetom su u velikoj mjeri usmjerene na nevladine organizacije

47 Udruženje mladih s hendikepom Crne Gore, „Istraživanje o sprovođenju preporuka Komiteta UN o pravima OSI“, <http://umhcg.com/publikacije/>

48 Centar za građansko obrazovanje, „Za jednakost OSI – Stavovi prema osobama s invaliditetom“, http://media.cgo-cce.org/2020/03/CGO_Odnos-prema-osobama-s-invaliditetom-FF.pdf

GRAFIK 8. Članstvo u jednoj ili više NVO koja se bavi problematikom osoba s invaliditetom, u %

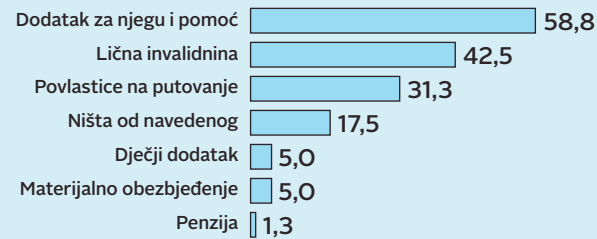
Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 /n=95

koje su za njih najbolji izvor informacija o mogućnosti zadovoljenja potreba, ali i pružaoci usluga koje su im potrebne. To potvrđuje visoki procent anketiranih koji su članovi jedne ili više NVO organizacija koje se bave pitanjima osoba s invaliditetom (64%). Najveći broj ispitanika članovi su Udruženja mladih s hendikepom Crne Gore (23,2%), Saveza udruženja paraplegičara 21,7%, Saveza slijepih Crne Gore (15,9%) i NVU „Zračak nade“ (10,1%).

Većina anketiranih koristi neko materijalno davanje ili više njih. Dodatak za njegu i pomoć prima 58,8% ispitanika, a ličnu invalidninu 42,5%. Povlastice za putovanje koristi svega 31,3% ispitanika, a 17,5% ispitanika ne koristi niti jedno materijalno davanje.

Na osnovu dobijenih rezultata, nešto više od polovine (53,7%) osoba s invaliditetom ne koriste usluge socijalne zaštite. Od usluga koje najčešće koriste izdvajaju se: dnevni boravak (18,3%) i us-

GRAFIK 9. Materijalna davanja, u %

Izvor: Istraživanje među osobama s invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 80

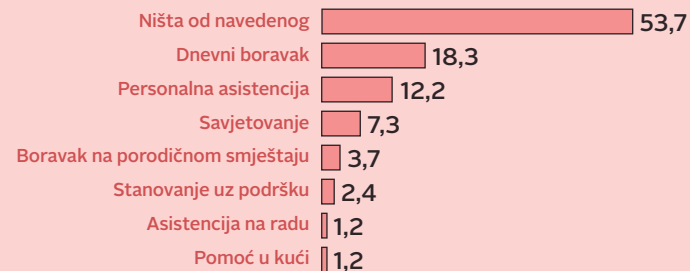
luge personalnog asistenta 12,2%. Savjetovanje koristi 7,3% ispitanika.

Dnevni centri tokom cijele godine (29,7%) pružaju korisnicima navedene usluge. U zavisnosti od projekta, NVO organizacije usluge pružaju periodično (24,3%) ili tokom cijele godine (10,8%). Pored njih, usluge pružaju i lokalni sekretarijati nadležni za socijalno staranje i Crveni krst (po 8,1%). Generalno, zastupljen je visok procenat zadovoljstva među korisnicima određenih davanja i

usluga (ukupno 80%).

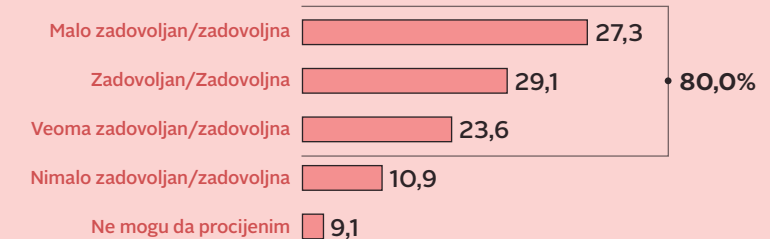
O svojim pravima i povoljnostima koje mogu da ostvare, ispitanici se najčešće informišu interno, unutar lokalne zajednice – porodica, prijatelji (58,4%) i preko NVO koje se bave problematikom osoba s invaliditetom (52,5%). Da se informiše online, preko portala i medija navelo je 26,3% ispitanika. Tek svaki peti ispitanik potvrdio je da se za informacije obraća Centru za socijalni rad (17,5%).

GRAFIK 10. Da li ste korisnik neke od sljedećih usluga socijalne i dječje zaštite, u %

Izvor: Istraživanje među osobama s invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 80

GRAFIK 11. U kojoj mjeri ste zadovoljni davanjima i uslugama koje koristite, u %

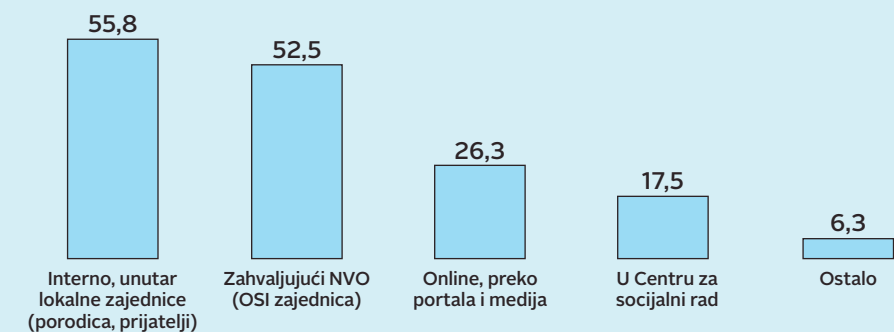
Izvor: Istraživanje među osobama s invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 80

Osobe s invaliditetom i njihovi roditelji/staratelji se najčešće susreću sa problemom slabe informisanosti o pravima i povoljnostima koje mogu da ostvare (48,8%). Pored slabe informisanosti, naveli su finansijsku nesigurnost (43,8%) i nedostatak usluga u lokalnoj zajednici (33,8%). Svaki deseti ispitanik smatra da nedostatak usluga u lokalnoj zajednici vodi neizbježnoj institucionalizaciji. Problem da se kao osobe sa invaliditetom zaposle istaklo je njih 27,5%, a

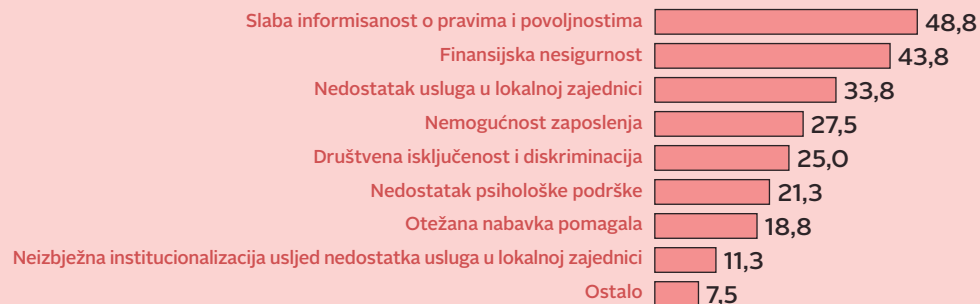
sa društvenom isključenošću i diskriminacijom se suočava 25,0% ispitanika.

Grafik 14 prikazuje prioritete usluge za koje ispitanici smatraju da bi im unaprijedile kvalitet života. Ispitanici su imali mogućnost da daju do tri odgovora. Izdvojile su se: aktivacija na tržištu rada (22,5%), psihološka podrška (21,3%), prilagođen javni prevoz (16,3%), personalni asistent (15,0%), stanovanje uz podršku (11,3%) i zdravstvene usluge (10,0%). Podjednako

GRAFIK 12. Način informisanja o pravima i povoljnostima koje mogu koristiti, u %

Izvor: Istraživanje među osobama sa invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 80

GRAFIK 13. Najveći izazovi sa kojima se susreću osobe s invaliditetom i njihovi roditelji/staratelji, u % (do tri odgovora)

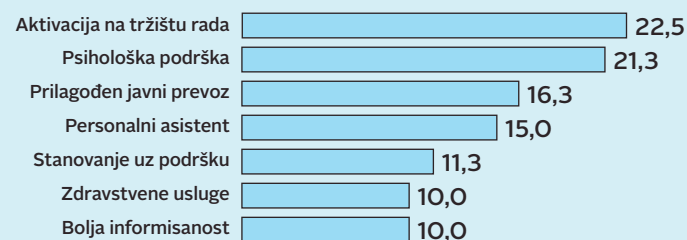
Izvor: Istraživanje među osobama s invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 80

važna za ispitanike je bolja informisanost o dostupnim povoljnostima i uopšte pravima osoba s invaliditetom.

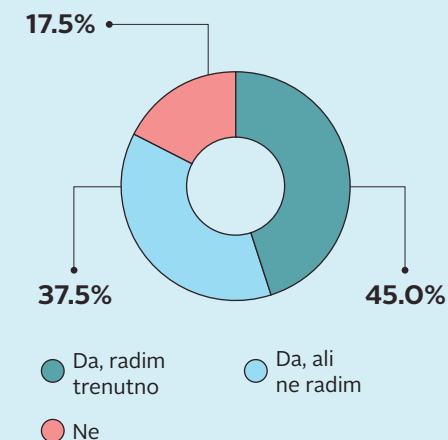
Osobe s invaliditetom nerijetko imaju veće troškove života od lica koja nemaju bilo kakve smetnje (nabavka pomagala, redovne terapije i sl.). Činjenica da svega 5% ispitanika koristi materijalno obezbje-

đenje upućuje na to da nijesu u pitanju pojedinci koji su, makar prema kriterijuma koje propisuje regulativa, u stanju socijalne potrebe. Ipak, svaki peti ispitanik naveo je da bi im kvalitet života unaprijedila finansijska pomoć.

Od ukupnog broja ispitanika, 45% je u radnom odnosu. Da je u mogućnosti da radi ali nema posao, izjavilo je 37,5% anketiranih.

GRAFIK 14. Ključne usluge koje bi Vam unaprijedile kvalitet života, u % (do tri odgovora)

Izvor: Istraživanje među osobama s invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 80

GRAFIK 15. Da li ste u mogućnosti da radite, u %

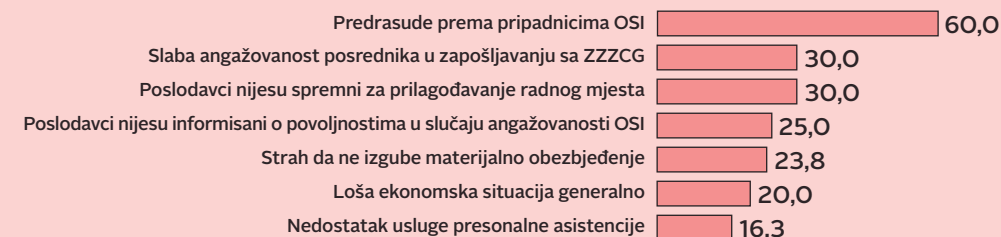
Izvor: Istraživanje među korisnicima domova starih, CEED Consulting, 2022 / n=95

Značajan broj ispitanika (60,0%) smatra da u crnogorskom društvu i dalje postoje predrasude prema osobama s invaliditetom, kao i da je slaba angažovanost posrednika u zapošljavanju sa ZZCG (30,0%) u pronalaženju zapošljenja osobama s invaliditetom. Pored toga, navodi se da poslodavci nijesu spremni

da prilagode radno mjesto i poslovni prostor (npr. toalet, lift u zgradi i sl.). Prisutan je i strah od gubitka materijalnog davanja koje trenutno primaju (23,8%). Nedostatak usluge personalne asistencije kod svakog šestog ispitanika zainteresovanog da radi predstavlja problem za zapošljavanje.

Da bi spriječili institucionalizaciju, i ujedno održali kvalitet života osoba s invaliditetom, 57,5% ispitanika predlaže da se razvijaju usluge u lokalnoj zajednici. Institucionalizaciju prevenira i osnaživanje porodice kroz psihološku i socijalnu podršku (53,8%) i promjena pristupa invaliditetu u svim sektorima vlasti i lokalne uprave (48,8%). Značajan broj ispitanika (32,5%) smatra da bi stanovanje uz podršku takođe uspješno preduprijedilo institucionalizaciju.

Na prijedlog da se razmotri uvođenje ID kartice za osobe s invaliditetom da bi se olakšalo njihovo svakodnevno funkcionisanje (npr. smanjilo čekanje na pregled u zdravstvenim ustanovama), 92,5% ispitanika iskazalo je zainteresovanost za korišćenje navedene ID kartice.

GRAFIK 16. Ukoliko je osoba s invaliditetom radno sposobna, ali nema posao ili ga ne traži, molimo Vas, procijenite što je razlog? (mogućnost više odgovora)

Izvor: Istraživanje među osobama s invaliditetom, CEED Consulting, 2022 / n = 66

Preostali ispitanici (7,5%) koji ne bi koristili karticu, kao razlog su naveli da takav pristup dovodi do „etiketiranja“ osoba s invaliditetom i da bi to samo doprinijelo većoj diskriminaciji i segregaciji, te da pažnju treba usmjeriti na promjenu pristupa prema invaliditetu.

Rezultati istraživanja sprovedenog među NVO koje pružaju usluge osobama s invaliditetom

Istraživanje u NVO sektoru sprovedeno je na ukupnom uzorku od devet organizacija, čiji su predstavnici glavna i odgovorna lica u organizaciji. Od devet ispitanih organizacija, četiri djeluju samo u opštini u kojoj su registrovani, dok ostale imaju mogućnost šireg djelovanja. Samo jedna organizacija nije članskog tipa. Sve ispitanice NVO bave se pružanjem usluga osobama s invaliditetom. Usluge koje pružaju finansiraju se pretežno zahvaljujući projektima koje podržavaju međunarodne organizacije (EU, UNICEF, UN i sl.) i drugi donatori, kao i iz državnog budžeta. Manje je zastupljena podrška opština i Zavoda za zapošljavanje Crne Gore (ZZZCG). Jedna od devet ispitanih NVO pružanje usluga finansira i kroz participaciju korisnika.

Uloga nevladinih organizacija u životu osoba s invaliditetom

NVO organizacije imaju važnu ulogu u životu osoba s invaliditetom, njihovih roditelja i staratelja. Pružaju im informacije neophodne za ostvarivanje prava i povoljnosti osoba s invaliditetom, nude im usluge koje u sistemu socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori ne mogu ostvariti ili koje nedostaju. Većina NVO usljed problema s finansiranjem nije su u mogućnosti da te usluge pružaju u kontinuitetu, već se finansiraju periodično od projekata. To dalje znači da usluge nijesu uvijek dostupne u željenom obimu i da nijesu pravovremene.

Najzastupljenije su usluge personalnog asistenta i pravnog savjetovališta, dok se u mnogim NVO može ostvariti psihološka podrška, ne samo za osobe s invaliditetom, već i za njihove roditelje i staratelje. Kako u Crnoj Gori postoji problem oko zapošljavanja osoba s invaliditetom, nevladine organizacije nude pomoć i pri zaposlenju.

U Tabeli 1 dat je pregled usluga koje intervjuisane NVO pružaju osobama s invaliditetom i njihovim roditeljima/starateljima i načina na koji se te usluge realizuju u NVO sektoru.

U kontinuitetu	POVREMENO, U Sklopu projekata
Pravno savjetovalište	Personalna asistencija
Personalna asistencija	Pravno savjetovalište
Priprema za samostalan život	Psihološka podrška
Pomoć u kući	Zaposlenje
Psihološka podrška osobama s invaliditetom	Kulturna i obrazovna pomoć
Psihološka podrška starateljima	Socio-humanitarna pomoć
Stručni tretmani	Poludnevni boravak
Pristupačan prevoz za osobe s invaliditetom	Individualni i grupni rad

TABELA 1. Vrsta i učestalost usluga koje pružaju NVO osobama s invaliditetom

Pet NVO navode da nijesu licencirani za usluge koje pružaju u sklopu svoje organizacije dok ostali posjeduju licencu za usluge kao što su: personalna asistencija, pomoć u kući, te savjetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge.

Izazovi u NVO sektoru

Jedan od najvećih problema u NVO sektoru je nedostatak redovnih i stabilnih izvora finansiranja. Takođe, veliki je izazov pronaći stalan, edukovan i stručan kadar. Saradnju i komunikaciju s ministarstvima i drugim organima u institucionalnom okviru ocjenjuju na veoma niskom nivou, što NVO sektoru stvara velike probleme, jer, kako smatraju, ne nailaze na razumijevanje i na odgovarajući tretman od strane državnih institucija.

U Tabeli 2 prikazani su najveći izazovi s kojima se suočavaju nevladine organizacije koje se bave pružanjem usluga osobama s invaliditetom.

Rješavanje problema u NVO sektoru

Nijedna od devet ispitanih organizacija ne uspijeva da u potpunosti riješi probleme s kojima se susrijeću. Organizacije se

velikim dijelom oslanjaju na volonterske timove za pomoć. Sredstva uspijevaju da obezbijede kroz projektne aktivnosti, uz saradnju s institucijama naklonjenim osobama s invaliditetom i povremenu podršku lokalnih samouprava. Sprovedenjem inicijativa i promocijom prava lica s invaliditetom, NVO sektor nastoji riješiti dio brojnih problema na koje nailaze, a u tome im značajno pomaže praćenje javnih poziva za konkurse, edukacije i stručna usavršavanja.

Ispitanici su naveli mnogo stvari koje bi trebalo promijeniti da bi osobe s invaliditetom imale bolji položaj u društvu. Akcent na stavili na mentalitet i stavove sredine, pristupačnost i regulativu (primarno misleći na njenu primjenu), povećanje broja i raznovrsnosti usluga u lokalnoj zajednici.

U Tabeli 3 dat je prijedlog promjena koje bi uticale na položaj osoba s invaliditetom u društvu.

Fokus grupe s osobama s invaliditetom i iskustva socijalnih radnika

Konsultacije s osobama s invaliditetom u fokus grupama potvrdile su veću vidljivost ovih lica i njihovih problema u društvu.

Finansijska održivost
Diskriminacija i predrasude prema osobama s invaliditetom
Zaštita prava i inkluzija osoba s invaliditetom
Uticaj na kreiranje regulative i kvalitetna primjena zakonskih propisa
Zaposlenje osoba s invaliditetom
Nedekvatan tretman i razumijevanje od državnih institucija
Neprepoznavanje reprezentativnih organizacija osoba s invaliditetom
Ograničavajuće i diskriminatorno zakonodavstvo u pojedinim oblastima
Apliciranje na javne pozive
Edukacija angažovanog kadra
Stalni radni kadar

TABELA 2. Najveći izazovi s kojima se suočavaju NVO koje pružaju usluge osobama s invaliditetom

TABELA 3. Promjene koje bi doprinijele unapređenju položaja osoba s invaliditetom u društvu

Obezbjedivanje što više usluga od strane države
Stvaranje što pristupačnijeg okruženja
Radna aktivacija i zapošljavanje osoba s invaliditetom
Implementacija donijetih zakona
Oslobađanje od poreza donatora koji daju sredstva organizacijama usmjerenim ka osobama s invaliditetom
Definisanje uslova i obezbjeđivanje novca za personalnu asistenciju, kao socijalni servis
Mentalitet šireg društva: promjena kulturnih obrazaca i sistema vrednovanja
Inkluzija lica s invaliditetom u sve društvene tokove života
Promocija volonterskog rada

Opšte je mišljenje da se svijest javnosti značajno promijenila kad su u pitanju osobe s invaliditetom, međutim, to još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou. Dobar primjer je navedena aktivnost opštine Bijelo Polje koja je otvorila kancelariju koja će radi na unapređenju položaja osoba s invaliditetom.

Ranije se uvijek o osobama s invaliditetom govorilo u nekom negativnom kontekstu: bolesni, nesposobni, jadni. Mislim da se danas već drugačije gleda na to. Ali je tu prevelik teret na osobe s invaliditetom, u smislu da moraju da se bore, da uče i završavaju školu, da se uključuju. Ako sjediš kući i ako si izolovan, ako nemaju nikakve kvalifikacije, normalno je da ćeš biti isključen.

Osoba s invaliditetom, korisnica personalne asistencije, iz Bijelog Polja

Iako je mnogo urađeno u regulatornom i strateškom okviru da se unaprijedi položaj osoba s invaliditetom u društvu, još uvijek je mnogo izazova s kojima se suočavaju. U nastavku ćemo ukazati na

nedostatke u sistemu socijalne zaštite iz ugla osoba s invaliditetom kao korisnika usluga⁴⁹.

Generalni nedostatak odnosi se na slabu informisanost potencijalnih korisnika o pravima koja mogu ostvariti u sistemu socijalne zaštite. U tom smislu, osobe s invaliditetom primarno su usmjerene na nevladine organizacije i na druge osobe s invaliditetom koje su prošle slično iskustvo. Ispitanici se najčešće informišu o pravima iz socijalne zaštite kod poznanika, prijatelja ili ljudi koji su u sličnoj situaciji. Većina ispitanika smatra da, kad bi postojala uvezanost sistema, informacije o pravima iz socijalne zaštite trebali bi dobiti dok su još u postupku liječenja.

Osobe s invaliditetom nijesu dovoljno upućene u svoja prava. Mnogi ne znaju da imaju pravo na besplatnu pravnu pomoć.

Korisnica lične invalidnine, 39 godina, iz Bijelog Polja

⁴⁹ Ostvarivanje prava na materijalna davanja, posebno dodatka za njegu i pomoć i ličnu invalidninu nosi sa sobom brojne izazove. Međutim, to nije predmet ove analize što ne znači da neće biti spomenuto, u mjeri u kojoj pomaže da se razumije stanje s dostupnošću usluga za osobe s invaliditetom.

Sam sam se raspitivao o svojim pravima, nijesam dobio neophodne informacije od institucija. Trebalo bi da se ovakve informacije dobijaju od centra za socijalni rad, ali i od bolnica u kojima su ljudi imali tretmane liječenja.

Korisnik dodatka za njegu i pomoć, 39 godina, iz Bara

Prema mišljenju korisnika, ono što bi moglo doprinijeti poboljšanju situacije jeste da institucije budu bolje umrežene i da imaju dobru evidenciju o svakom slučaju, kao i da postoji info linija gdje bi (potencijalni) korisnici mogli dobiti potpune informacije za svaku ciljnu grupu.

Unapređenje položaja osoba s invaliditetom zahtijeva promjene u centrima za socijalni rad, smatraju učesnici fokus grupa. Posebno su nezadovoljni radom pravne službe CZSR. Smatraju da zbog njihovih propusta ostaju uskraćeni za informacije o mogućnostima koje sistem socijalne zaštite predviđa u određenim situacijama. Smatraju takođe da svi zaposleni u CZSR nijesu dobro i dovoljno informisani. Pored navedenog, kod kompletnog kadra nailaze na manjak empatije i razumijevanja.

Mislim da koliko god se negdje fokus stavlja na osobe s invaliditetom, što i jeste opravdano, da se upoznaju sa svojim pravima, isto je toliko važno da se i predstavnici institucija upoznaju s terminologijom, s pravima. Jer možda i tu postoji neki disbalans, kad se ja kao osoba s invaliditetom obratim, a on nije upućen da to nešto postoji.

DFG s korisnicima materijalnih davanja, Bar

Radi bolje informisanosti, ali i prijave za različita prava, pogotovo imajući u vidu izraženu nepristupačnost objekata javne uprave, osobe s invaliditetom koje su učestvovala u fokus grupama predložile su digitalizaciju procedura prikupljanja i predaje dokumentacije.

Smatram da bi proces digitalizacije dobro došao što zbog čekanja u redovima, što zbog slanja svih informacija blagovremeno.

DFG s korisnicima usluga socijalne zaštite, Bar

Osobe s invaliditetom i njihove porodice suočavaju se s teškom materijalnom situacijom koja je najčešće izazvana dodatnim troškovima života koje ove osobe svakodnevno imaju.

Ova bolest nas je osiromašila. Mi sami liječimo moga brata, mi smo sve što smo imali potrošili. Toliko smo se istrošili, a ja sam dovedena da ne znam što ću.

Starateljka bolesnika s teškim intelektualnim smetnjama, iz Bara

Osobe s invaliditetom imaju pristup različitim uslugama, ali se raznovrsnost i kvalitet usluga razlikuje od opštine do opštine. Kad im usluge nijesu dostupne u mjestu boravka, prinuđeni su da putuju u druge opštine, ponekad i van Crne Gore. Troškove putovanja nadoknađuju u skladu sa Zakonom o povlastici na putovanje, ali samo u okvirima Crne Gore, i u proceduri koju ocjenjuju komplikovano.

Kako staratelji osoba s invaliditetom nijesu u mogućnosti da rade, predlaže se da zakonski ostvare pravo na penziju poslije smrti osobe o kojoj su brinuli.

Ranije sam brinula o nepokretnom ocu, sada o bratu koji ima teške intelektualne smetnje. Radila sam na carini. Godinama već nijesam na tržištu rada. Kad on (brat) umre, ja ću postati socijalni slučaj. Za ljude kao što sam ja, ta naknada sutra treba da ostane kao penzija. Da mi daju naknadu ili da mi omoguće da ja radim 4 sata poslije podne.

Starateljka bolesnika s teškim intelektualnim smetanjama, iz Bara

Učesnici fokus grupa ocjenjuju da ih nepovezanost institucija sistema uskraćuje da koriste svoja prava. S tim se slažu i socijalni radnici koji navode da usluge koje pružaju nevladine organizacije i ustanove sistema nijesu uvezane zbog čega se gubi na ukupnom uticaju koji bi mogao da se postigne. Takođe, prema mišljenju socijalnih radnika, zapostavljena su lica s intelektualnim smetnjama, najčešće žive sami i bez podrške, a usljed izostanka integrisanih usluga, nema adekvatne saradnje sistema socijalne i zdravstvene zaštite.

Jedan od problema s kojima se suočavaju je nepristupačnost institucija i javnog prevoza.

Organizovanje pristupačnog prevoza kako to za svoje članove radi Udruženje mladih s hendikepom dobar je primjer koji bi mogao da se promovira i primijeniti u drugim opštinama, uz podršku lokalnih samouprava.

Intervju sa socijalnim radnikom

Nedostaci javnog sektora u domenu socijalne zaštite nadopunjuju se aktivnostima nevladinih organizacija. Na pro-

jektnoj osnovi, civilni sektor uspijeva ponuditi nedostajuće usluge uključujući psihološku podršku, ali i uslugu personalne asistencije. Međutim, zavisnost od konkursa koji se ne objavljuju redovno utiče na to da takve usluge nijesu dostupne tokom cijele godine. Održivost pružalaca usluga u nevladinom sektoru zahtijeva da se finansiranje usluga sistematski rješava. Upravo je nevladin sektor ključan za pružanje psihološke podrške koja je osobama s invaliditetom izuzetno potrebna pogotovo u slučaju stečenog invaliditeta.

U većini crnogorskih opština još uvijek ne postoji usluga za lica s invaliditetom preko 27 godina starosti, prostor gdje bi mogli zadovoljiti svoje potrebe koje kao mlađi ostvaruju u dnevnom centru za djecu sa smetnjama i teškoćama u razvoju. Naime, ukoliko se ne pokrene osnivanje dnevnih centara namijenjenih osobama s invaliditetom s 27+ godina, ta lica, niti njihove porodice, neće imati adekvatnu podršku sistema, čime će biti dovedena u pitanje dalja integracija u lokalnu zajednicu, a za mnoge i ostatak u porodici. Otvaranje ustanove u kojoj bi osobe sa smetnjama u razvoju 27+ mogle boraviti, znatno bi olakšalo starateljima da mogu raditi ili imati malo vremena za sebe.

Socijalni radnici ističu da su još neke usluge prepoznate zakonom, ali ne postoje u praksi ili barem ne u dovoljnoj mjeri. Jedna od njih je usluga tumača za znakovni jezik, a druga stanovanje uz podršku koja je trenutno razvijena praktično samo za djecu koja napuštaju domski smještaj. Treba istaći da stanovanje uz podršku podrazumijeva da ljudi mogu birati i odlučivati o tome gdje će i sa kim živjeti, kako će organizovati svoj svakodnevni život i kakva im je podrška potrebna u održavanju ili unapređenju kvaliteta života. Takva usluga može se pružati osobi u njenom sopstvenom stanu ili uz obezbjeđivanje prostora za individualno

ili grupno stanovanje. U slučaju grupnog stanovanja, ono bi moralo biti slično porodičnom okruženju (ne više od pet osoba po stambenoj jedinici) i ne bi smjelo imati odlike organizacije života u instituciji. Takve stambene jedinice moraju se nalaziti u običnom naselju. Takođe, mora se izbjegavati njihovo grupisanje da ne bi došlo do segregacije.

Prihvatilište za beskućnike u Podgorici navodi se kao primjer loše planirane usluge, koja je nakon početnog ulaganja, usljed visokih troškova navedene usluge, zatvorena.

Zapošljavanje osoba s invaliditetom je poseban izazov. Prema podacima ZZZCG, na kraju 2020. godine, na evidenciji nezaposlenih bilo je 10.970 osoba s invaliditetom, od kojih su 60,5% žene. U isto vrijeme, osobe s invaliditetom činile su skoro 23% svih nezaposlenih lica. **I pored povoljnosti koje mogu ostvariti, poslodavci u privatnom sektoru ili nijesu upoznati s tim mogućnostima ili nijesu zainteresovani. Podrška ZZZCG u radnoj aktivaciji osoba s invaliditetom je značajna, međutim, ponekad se odvija mehanički, ne uzimajući u obzir njihov invaliditet. Zaposlene osobe s invaliditetom koje su učestvovalе u fokus grupama navode da nijesu imali problem da se zaposle, ali smatraju da se kompetencije osoba s invaliditetom ne uzimaju u obzir u dovoljnoj mjeri.**

Nedavno sam gledao emisiju gdje je sugerisano da osobe s invaliditetom rade na naplatnim rampama. Smatram da bi osobe s invaliditetom trebalo da rade na mjestima koja su adekvatna njihovom invaliditetu, a ne da budu upućivana na socijalna davanja.

Korisnik dodatka za njegu i pomoć, 39 godina, iz Bara

Među licima s invaliditetom koja su radno angažovana, dominira zaposlenje u javnom sektoru ili preduzećima koja su u državnom/opštinskom vlasništvu.

Zaključci i preporuke

Podaci o broju osoba s invaliditetom u Crnoj Gori nijesu ažurirani i ne postoji jedinstvena baza podataka iako institucije sistema koje pružaju usluge osobama s invaliditetom vode evidencije o svojim korisnicima. Uprkos tome, u posljednjih desetak godina unaprijeđen je pravni i strateški okvir za bolju inkluziju osoba s invaliditetom, njihovi problemi su vidljiviji u društvu, a spektar ponuđenih usluga se širi, uz povećanje broja pružalaca usluga.

Kao i kod starijih lica, osobe s invaliditetom u Crnoj Gori nemaju sve potrebne informacije o mogućnostima koje sistem socijalne zaštite nudi. Iz tog razloga, usmjereni su na nevladine organizacije najčešće kroz članstvo i korišćenje usluga koje im ovaj sektor pruža, i na zajednicu osoba koji prolaze ili su prošle slične životne situacije.

Specifičnosti problema sa kojima žive osobe s invaliditetom i njihove porodice tipično uzrokuju veće troškove života na dnevnoj osnovi. U uslovima kad se porodica suočava s materijalnom deprivacijom, podrška sistema u pogledu dostupnosti i pravovremenosti usluga socijalne zaštite dobija na značaju. Ipak, nešto više od polovine anketiranih navelo je da ne koristi usluge socijalne i dječje zaštite. Dijelom je to posljedica tipa invaliditeta koju ima anketirana osoba, ali najvjerojatnije i nedovoljne informisanosti.

U nastavku su date preporuke za razvoj nedostajućih usluga u lokalnoj zajednici, koje podrazumijevaju unapređenje postojećih ili razvoj novih usluga. Dio preporuka

koje su navedene za starija lica jednako su primjenjive za osobe s invaliditetom.

1. Unaprijediti informisanost osoba s invaliditetom o pravima i povoljnostima koje nudi sistem socijalne i dječje zaštite, kroz različite forme komunikacije koja podrazumijeva pristupačnost, pravovremenost, jasnost i ažurnost; povezivanje s nevladinim organizacijama koje okupljaju osobe s invaliditetom kroz članstvo može biti važan kanal da se dopre do svih zainteresovanih;
2. Promovisati uslugu besplatne pravne podrške;
3. Obezbijediti povezivanje sa sistemom zdravstva i informisati osobe s invaliditetom o pravima iz socijalne i dječje zaštite dok su još u postupku liječenja;
4. Obezbijediti psihološku podršku osobama s invaliditetom dok su još u postupku liječenja i kasnije po potrebi;
5. Obezbijediti psihološku podršku starateljima osoba s invaliditetom;
6. Oformiti asertivne timove specijalista psihijatrijske struke za posjetu bolesnicima s intelektualnim smetnjama;
7. Podržati aktivnosti usmjerene na aktivaciju osoba s invaliditetom na tržištu rada, ali i promovisati subvencije za poslodavce, pogotovo u privatnom sektoru;
8. Uz uključivanje lokalnih samouprava raditi na uvođenju prilagođenog javnog prevoza za osobe s invaliditetom;
9. Razvijati uslugu personalnog asistenta na lokalnom nivou da bi se podržala inkluzija osoba s invaliditetom kroz učešće u svakodnevnim društvenim aktivnostima;
10. Razvijati i promovisati uslugu stanovanja uz podršku da bi se osobe s invaliditetom pripremile za samostalan život;
11. Insistirati na razvoju integrisanih uslu-

- ga da bi uz uslugu pomoć za život u zajednici bila pridodata i zdravstvena zaštita i njega za osobe s invaliditetom;
12. Razvijati uslugu dnevnog boravka za osobe s invaliditetom starije od 27 godina;
13. Razviti i promovisati uslugu predah roditeljstvu kako bi roditelji/staratelji dobili vrijeme za sebe, i svoje eventualno radno angažovanje;
14. Razvijati i promovisati uslugu tumača za znakovni jezik koja bi se pružala kontinuirano;
15. Osmisliti sistem koji će osobama s invaliditetom dati prednost u redovima za čekanje u svim opštinskim i državnim organima i institucijama, tako da to za njih bude prihvatljivo i bez etiketiranja;
16. Upućivati opštine da kroz svoje lokalne planove za socijalnu i dječju zaštitu mapiraju (potencijalne) korisnike i njihove potrebe, te da u saradnji sa CZSR i nevladinim organizacijama, i kroz međuopštinsku saradnju, ponude neophodne usluge u lokalnoj zajednici.

Prospekti za deinstitucionalizaciju s fokusom na starija lica i osobe s invaliditetom

Crna Gora je 2009. godine ratifikovala Konvenciju za prava osoba s invaliditetom⁵⁰, kao obavezujući međunarodni ugovor, čime je preuzela obavezu da shodno odredbama člana 19 Konvencije sprovede proceduru deinstitucionalizacije i svim osobama s invaliditetom omogući život u zajednici uz odgovarajuću podršku. Između ostalog, Konvencija pravi otklon od medicinskog modela invaliditeta, i promoviše međunarodno pravo i standarde koji se zasnivaju na socijalnom modelu. Prema socijalnom modelu, „invalidnost“ proističe prije svega iz propusta društvene sredine da se prilagodi potrebama i težnjama ljudi s invaliditetom, a ne iz nesposobnosti ljudi s invaliditetom da se prilagode okruženju.

Član 19 utvrđuje pravo osoba s invaliditetom da imaju pravo izbora za život u zajednici, dok se od država potpisnica traži da razviju neophodne usluge za podršku

u zajednici, uključujući i ličnu pomoć potrebnu za život i uključivanje u zajednicu, te da spriječe izolaciju i izopštavanje.

Nakon više od deset godina, u Crnoj Gori se i dalje primjenjuje medicinski model invaliditeta. Ministarstvo rada i socijalnog staranja realizuje projekat „Reforma nacionalnog sistema utvrđivanja invaliditeta“ u saradnji s UNDP i uz podršku EU, u cilju uspostavljanja jedinstvenog tijela za utvrđivanje invaliditeta (Zavod) i jedinstvenih nacionalnih kriterijuma (po socijalnom modelu) za utvrđivanje invaliditeta⁵¹.

Uprkos činjenici da je u međuvremenu razvijen cijeli spektar usluga za osobe s invaliditetom i povećan broj pružalaca usluga, ne možemo reći da osobe s invaliditetom u Crnoj Gori danas imaju

⁵¹ Reformom će se suspendovati oko 30 postojećih komisija i uspostaviti jedinstveno tijelo (Zavod) koje bi vještačilo po novoj, jedinstvenoj, nacionalnoj metodologiji za sve resore (socijalna zaštita, zapošljavanje, penzijsko-invalidska i boračka zaštita i prosvjeta).

⁵⁰ „Službeni list CG – Međunarodni ugovori“, br. 2/2009.

mogućnost izbora, da imaju pristup individualizovanoj podršci koja promoviše inkluziju i sprečava izolaciju, te da su usluge za opšte stanovništvo prilagođene tako da su jednako dostupne osobama s invaliditetom⁵².

Kad su u pitanju osobe s invaliditetom, istraživanje čiji su rezultati prethodno predstavljani, pokazalo je da su osobe s invaliditetom i njihove potrebe u prethodnom periodu postale vidljivije. Međutim, usluge koje su dostupne u sistemu socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori za njih su limitirane, finansijski teško održive, veoma često ih pružaju (isključivo) nevladine organizacije, i to najčešće organizacije osoba s invaliditetom, povremeno prije nego u kontinuitetu, upravo zbog nedostatka finansijskih sredstava ili zbog oslonjenosti na javne konkurse koji nemaju fiksnu dinamiku. Navedene usluge nijesu podjednako dostupne u svim opštinama – ne postoji definisan osnovni paket usluga koji bi trebalo da bude dostupan u svim lokalnim samoupravama. Brojne su usluge koje skoro da nijesu dostupne u sistemu poput usluge psa vodiča i pomagača, tumača za znakovni jezik, stanovanje uz podršku, pristupačnog i dostupnog prevoza, pristupačnih institucija i sl.

Crna Gora je ostvarila određeni uspjeh kad je u pitanju deinstitucionalizacija djece i mladih, tako što djece starosti do tri godine nema na institucionalnom smještaju, dok je broj djece u institucionalnoj zaštiti (sve ustanove) smanjen za 50% u periodu od 2010. do 2019. godine, uz trend rasta posljednje dvije godine.

Kad je u pitanju deinstitucionalizacija starijih, na osnovu istraživanja se može

zaključiti da je diverzitet usluga u zajednici slabiji u odnosu na usluge u zajednici za osobe s invaliditetom, te da smještaj u domove starih preovladava kao usluga. To potvrđuje i otvaranje novih objekata poput domova starih u Podgorici i Nikšiću. Primjetno je da su i neke druge opštine (poput Plava i Šavnika) u svoje lokalne planove za razvoj socijalne i dječje zaštite uvrstile otvaranje domova starih. Ovo se više može posmatrati kroz prizmu opštinske uprave koja o ustanovljavanju ustanove razmišlja prije kroz prizmu novih radnih mjesta koje će otvoriti, a ne potreba samih korisnika. Ovakav pristup se mora promijeniti: u fokusu i početak svega moraju biti potrebe korisnika, bez obzira na to je li riječ o osobama s invaliditetom ili o starijim licima.

Iskustva zemalja u regionu svjedoče tome da je pogrešno deinstitucionalizaciju sprovoditi kao proces zatvaranja postojećih institucija. Naime, uspjehnost procesa deinstitucionalizacije korisnika i transformacije ustanova u sistemu socijalne zaštite u prvoj fazi zahtijeva razvoj vaninstitucionalnih usluga, odnosno usluga u zajednici i njihovu održivost, a tek onda smanjenje smještajnih kapaciteta institucija i njihovo zatvaranje.

Termin „usluge u zajednici“ odnosi se na opšte usluge: stanovanje, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, zapošljavanje, kulturu i rekreaciju, odnosno, sve one usluge koje bi trebalo svima da budu dostupne, bez obzira na invaliditet, starost ili potrebu za podrškom. Usluge u zajednici obuhvataju i specijalizovane usluge, poput personalne asistencije, stanovanja uz podršku, privremene njege i druge usluge koje odgovaraju na specifične potrebe osobe u odnosu na vrstu ili stepen poteškoća, ali i na specifične životne okolnosti u kojima se ta osoba nalazi. Usluge koje se pružaju u zajednici uključuju, između ostalog, profesionalnu rehabilitaciju, zapošljavanje uz podršku, brigu u porodici,

52 Izvor: Akcija za ljudska prava, 2017, „Modeli deinstitucionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici“, dostupno na <http://www.hracion.org/wp-content/uploads/Modeli-deinstitucionalizacije-i-zastite-mentalnog-zdravlja-u-zajednici.pdf>

ci, psihijatrijske postelje van specijalnih bolnica (na primjer, u opštim bolnicama), dnevne aktivnosti, usluge stanovanja u zajednici, mobilne klinike, terenske službe, telefonske linije za krizne situacije, grupe samopomoći i korisnička udruženja⁵³.

Za uspješnu deinstitucionalizaciju, drugi važan element odnosi se na finansiranje usluga. Naime, u Crnoj Gori kao i u većini zemalja u kojima je proces deinstitucionalizacije još u povoju, finansijska sredstva usmjeravaju se prema institucijama, a ne prema korisniku. Jedno od ključnih načela adekvatne podrške osobama s invaliditetom jeste da novac prati osobu. Time se osobi pruža mogućnost izbora usluge koju želi da koristi. U međuvremenu, dok svi korisnici ne pređu na alternativni oblik podrške, potrebno je nastaviti finansiranje institucija u mjeri u kojoj je to neophodno⁵⁴. Te tzv. dvostruke troškove koji su neminovni prilikom prelaska s institucionalnog smještaja na usluge u zajednici, prihvata i Evropska unija u okviru strukturnih i IPA fondova, što nije slučaj s troškovima uspostavljanja novih institucija/ustanova za smještaj.

Za uspjehnost procesa potrebni su i politička podrška i liderstvo entuzijasta koji će imati snage i volje da iz korijena promijene dugo godina formirani sistem.

Kako je navedeno u godišnjem izvještaju o radu Ministarstva finansija i socijalnog staranja⁵⁵ za 2021. godinu, u cilju deinstitucionalizacije, u 2020. godini je usvojen Plan transformacije JU Zavod „Komanski most“. Očekuje se da sprovođenje ovog plana rezultira transformacijom ustanove za smještaj osoba s invaliditetom u pružaoca usluga za život u zajednici, smanjenim brojem korisnika u ustanovi,

53 Ibid.

54 Ibid.

55 Trenutno Ministarstvo rada i socijalnog staranja

kao i prevencijom institucionalizacije. U ovoj ustanovi trenutno se realizuje projekat razvoja usluge stanovanja uz podršku, u sklopu programa EU i CG za zapošljavanje, obrazovanje i socijalnu zaštitu, u okviru grant šeme „Podrška pružanja socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori“. Glavne aktivnosti podrazumijevaju rad s osobama s intelektualnim smetnjama u okviru pripreme jedinice paviljona C, obezbjeđivanje uslova za uspostavljanje nove usluge, jačanje stručnih kapaciteta profesionalca kroz treninge. Stanovanje uz podršku biće omogućeno odabranoj grupi korisnika zahvaljujući obučanim profesionalcima koji će uspostaviti ovu uslugu.

JU Dom starih „Grabovac“ u Risnu pored usluge smještaja odraslih i starih lica pruža i usluge: dnevni boravak za odrasla i stara lica s invaliditetom, smještaj u prihvatilištu-skloništu odraslog i starog lica koje je beskućnik i pomoć u kući odraslim i starim licima s invaliditetom i licima kojima je usljed posebnih okolnosti i socijalnog rizika potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite.

JU Dom starih Bijelo Polje osim usluge smještaja odraslih i starih lica pruža i uslugu dnevni boravak za odrasla i stara lica s invaliditetom.

JU Dom starih Pljevlja osim usluge smještaja odraslih i starih lica pruža i uslugu dnevni boravak za odrasla i stara lica s invaliditetom.

Kako je prethodno napomenuto, za očekivati je da stručno osoblje ovih ustanova pruži profesionalnu podršku u razvoju usluga u zajednici u cilju uspješne decentralizacije.

Socijalno preduzetništvo kao šansa za razvoj usluga socijalne zaštite u lokalnoj zajednici

U ovom dijelu analize osvrnućemo se na socijalno preduzetništvo u kontekstu razvoja usluga socijalne zaštite u lokalnoj zajednici. Analiziraćemo trenutno stanje socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori, (ne)postojeće politike i strateški okvir, te dati preporuke za unapređenje ukupnog ambijenta za razvoj socijalnog preduzetništva.

Uvažavajući problematičnost direktnog prevoda termina s engleskog jezika (engl. social entrepreneurship) i konotacije koju termini „društveno“ i „socijalno“ imaju u crnogorskom jeziku, termin socijalno preduzeće nešto je precizniji u kontekstu sadržaja ovog oblika preduzetništva. Pojam „socijalno“ u crnogorskom jeziku može imati konotaciju socijalnog statusa odnosno životnog standarda. S druge strane, „socijalno“ u ovom terminu vrlo jasno upućuje na angažovanost u socijalnoj odnosno društvenoj sferi.

Socijalno preduzetništvo zasnovano je na

vrijednostima kao što su: solidarnost, demokratija i etika u poslovanju, jer je na prvom mjestu čovjek, a ne kapital. U fokusu je stvaranje kvalitetnih radnih mjesta, odnosno dobiti za zajednicu. Pritom se nastoje ravnopravno zadovoljiti interesi svih ključnih učesnika (osnivača, vlasnika, investitora, zaposlenih, kupaca i dobavljača). U Inicijativi za socijalno poslovanje iz 2011. godine, Evropska komisija definisala je socijalno preduzeće kao subjekat u ekonomiji čiji je glavni cilj da ostvari socijalni (društveni) uticaj, prije nego da donosi profit svojim vlasnicima ili akcionarima. Ono posluje tako što proizvodi dobra i pruža usluge na tržištu na preduzetnički i inovativan način i koristi svoju dobit prvenstveno za postizanje društvenih (socijalnih) ciljeva.⁵⁶

Iako u Crnoj Gori ne postoji poseban zakon koji uređuje oblast socijalnog predu-

⁵⁶ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=952&intPageId=2914&langId=en>

zetništva, niti pak odgovarajući strateški okvir, primjetno je da se sve veći broj nevladinih organizacija bavi proizvodnjom određenih proizvoda i/ili pružanjem usluga, tj. posluje u nekom obliku socijalnog preduzetništva. Ključni akteri u obavljanju ovih privrednih djelatnosti su u najvećem broju slučajeva pripadnici marginalizovanih i ranjivih grupa. U isto vrijeme, iste ciljne grupe veoma često upravo kroz socijalno preduzetništvo dobijaju i razne vrste podrške za život u zajednici. Pored angažmana marginalizovanih i osjetljivih društvenih grupa u realizaciju poslovnih aktivnosti kojima primarni motiv nije profit, socijalno preduzetništvo podrazumijeva i veću demokratizaciju poslovanja unutar klasičnih formi privređivanja.

Što je socijalno preduzetništvo?

„Socijalno poduzetništvo predstavlja specifičan oblik poduzetništva koji se temelji na načelima socijalne, ekološke i ekonomske održivosti, a dio ili cijelu stvorenu dobit izdvaja za dobrobit zajednice.“⁵⁷ Pojam socijalno preduzetništvo prvi je uveo Bil Drejton, jedan od začetnika i osnivač fondacije i istraživačkog centra Ašoka u Vašingtonu 1980. godine. Bio je to jedan od prvih programa podrške socijalnim preduzetnicima u Sjedinjenim Američkim Državama. Drejtonovo viđenje ovog novog koncepta poslovanja jeste da je to preduzetništvo s etičkim integritetom, kome nije cilj vlastita korist ili stvaranje što većeg profita, nego usmjerenost na društvene vrijednosti.

Socijalno preduzetništvo najbliže bi se moglo definisati kao poslovanje s idejom da se ulaganjem profita nastalog prodajom proizvoda ili usluga ispuni

jasna društvena misija. To znači da zarađena sredstva ne služe uvećanju dobitka pojedinaca, već se ulažu dalje u zapošljavanje ljudi koji teže dolaze do posla, u socijalne i zdravstvene usluge, obrazovanje, u zaštitu životne sredine, kulturne aktivnosti u zajednici itd. Socijalno preduzetništvo bavi se prepoznavanjem i rješavanjem društvenih problema kao što su, siromaštvo, nezaposlenost i drugo, uz primjenu inovativnih metoda i strategija. Socijalna preduzeća predstavljaju nove modele razvoja u kojima ekonomski uspjeh i društvena vrijednost nijesu nužno protivrječni.

Socijalno preduzeće je organizacija koja je vođena preduzetničkim duhom, ali koja je, osim na ekonomske, prvenstveno fokusirana na socijalne ciljeve. U tom smislu, socijalno preduzeće karakterišu:

- Kontinuirane aktivnosti na proizvodnji dobara i/ili prodaji usluga;
- Visok stepen poslovne autonomije;
- Preuzimanje značajnog nivoa rizika u poslovanju;
- Minimalni nivo plaćenog rada.

S druge strane, u isto vrijeme, socijalna preduzeća odlikuju:

- Jasno iskazan cilj da se doprinese zajednici ili određenoj grupi;
- Inicijativa pokrenuta od strane grupe građana;
- Odlučivanje nije zasnovano na posjedovanju kapitala;
- Participacija različitih interesnih grupa;
- Ograničenje distribucije profita.

Socijalna preduzeća se razlikuju od tradicionalnih neprofitnih organizacija. Ključna razlika je u tome što socijalna preduzeća postižu svoje ciljeve i pokazuju socijalnu orijentaciju stvaranjem nove vrijednosti (na osnovu komercijal-

⁵⁷ „Socijalno poduzetništvo – nova mogućnost zapošljavanja mladih u Hrvatskoj“ – N. Zrilić, D. Širola, Zbornik Veleučilišta, Rijeka (2014), str. 59

ne aktivnosti plasmanom roba i/ili usluga na tržištu).⁵⁸

Glavni cilj socijalnog preduzetništva jeste da se suoči s gorućim društvenim izazovima i da inovativno zadovolji društvene potrebe služeći opštem interesu i opštem dobru za dobrobit zajednice. Ukratko, socijalno preduzetništvo cilja na društveni uticaj prije svega, a ne na maksimizaciju profita u svojim nastojanjima da dosegnu najugroženije grupe i da doprinesu inkluzivnom i održivom rastu. Socijalno preduzetništvo igra važnu ulogu u rješavanju društvenih, ekonomskih i ekoloških izazova, istovremeno podstičući inkluzivni rast, zajednički prosperitet i socijalnu uključenost. Štaviše, socijalno preduzetništvo doprinosi otvaranju radnih mesta, posebno na lokalnom nivou, kao i demokratizaciji i unapređenju pružanja usluga socijalne zaštite.

Ono što definiciju socijalnog preduzetništva čini komplikovanom jeste to što neke vrste organizacija mogu potpasti pod ovaj „kišobran“ iako to u suštini nisu, kao npr. neprofitne organizacije s određenom poslovnom pronicljivošću i profitne organizacije čiji se poslovni modeli fokusiraju na društvene promjene. Problem s korišćenjem socijalnog preduzeća kao opšteg izraza jeste u tome što se time zanemaruje pitanje odakle dolazi profit i gdje će ići.

Socijalno preduzetništvo u EU

Zemlje Evropske unije većinom su prepoznale značajnu ulogu socijalnih preduzeća kao važan dio ekonomije, posebno u kreiranju novih radnih mjesta, uključivanju teže zapošljivih grupa, u snaženju ekološke održivosti i većem učešću gra-

58 „Primeri dobre prakse socijalnih preduzeća – priručnik“ – Dr Aleksandar M. Dejanović, Visoka škola modernog biznisa, Beograd (2019); str. 7

dana. Socijalna preduzeća postoje u svim zemljama EU i zapošljavaju gotovo 13,6 miliona građana. U toku 2020. godine Evropska komisija je objavila istraživanje o postojećim socijalnim preduzećima⁵⁹, njihovom nastanku, konceptima, mrežama podrške i faktorima koji ograničavaju razvoj socijalnih preduzeća. Istraživanje koje je obuhvatilo svih 27 članica Evropske unije, uključujući i Veliku Britaniju, kao i Albaniju, Island, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju, Norvešku, Srbiju i Tursku, ukazalo je na različite pristupe u definisanju socijalnih preduzeća kroz nacionalno zakonodavstvo i strategije. Istraživanje je pokazalo da su u posljednjih deset godina, tačnije od 2011. godine kad je Evropska komisija usvojila „Inicijativu za socijalno poslovanje“, sve zemlje u Evropskoj uniji i šire ostvarile napredak u prepoznavanju i priznavanju socijalnih preduzeća.

Kad je riječ o regulatornom okviru, izdvajaju se dvije grupe zemalja – one koje su uvele posebne zakone kojima se uređuju ciljevi i polja djelovanja socijalnih preduzeća i druge koje su stanovišta da nijesu potrebni posebni zakoni za regulisanje funkcionisanja socijalnih preduzeća.⁶⁰

Institucionalni i pravni oblici socijalnih preduzeća značajno se razlikuju u zemljama EU.

U **Finskoj** su socijalna preduzeća za radnu integraciju jedini tip socijalnih preduzeća u praksi i termin „socijalno preduzeće“ zakonom rezervisan za njih.

U **Švedskoj** se prva socijalna preduzeća javljaju još tokom 80-ih godina prošlog

59 Za više detalja pogledati Social enterprises and their ecosystems in Europe – Comparative synthesis report (2020), koji je dostupan na <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8274>

60 <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8274>

vijeka zbog nemogućnosti javnog sektora da zadovolji novonastale potrebe društva. Prvi oblik socijalnog preduzeća u ovoj zemlji bio je zadružni oblik usmjeren na brigu o djeci, da bi tokom 90-ih ovaj oblik preduzeća dostigao vrhunac u vidu socijalnih preduzeća za radnu integraciju, čiji je značaj i danas nemjerljiv. Socijalna preduzeća za radnu integraciju su aktivna u širokom spektru oblasti, pri čemu neka pružaju usluge isključivo stanovništvu, dok druga pružaju usluge kompanijama. Ovaj oblik preduzeća posebno je značajan na okružnom i opštinskom nivou (za obezbjeđivanje medicinske njege, socijalne zaštite i smještaja). Danas se koncept socijalne ekonomije odnosi na organizovane djelatnosti s primarnim ciljem da se odgovori na potrebe zajednice.

U **Njemačkoj** socijalna ekonomija obuhvata: neprofitne organizacije, udruženja nezaposlenih, volonterske organizacije, socijalna preduzeća, preduzeća sa socijalnim usmjerenjem i integracijska preduzeća. Kad su socijalna preduzeća u pitanju, ona obuhvataju različite tipove koji dominiraju u pojedinim pokrajinama Njemačke. Ono što je, pritom, njihova karakteristika jeste da je sav profit usmjeren za potrebe lokalne zajednice i da im je dugoročni cilj transformacija socijalnih preduzeća u mala tržišna preduzeća. Kao i u pojedinim zemljama EU, država (pokrajinske vlade ili savezna vlada) obezbjeđuje subvencije na plate zaposlenima u ovim preduzećima.

Kada je u pitanju **Italija**, u socijalnu ekonomiju je uključen veliki broj organizacija koje se nalaze između tradicionalno privatnog, na jednoj, i javnog sektora, na drugoj strani.⁶¹

Za **Francusku** su karakteristična dva tipa

61 „Korak po korak ka poslovnom uspjehu“ – Centar za ekonomski prosperitet i slobodu – CEPS, Podgorica, 2020, str. 6 i 7

socijalnih preduzeća: preduzeća koja brinu o radnoj i socijalnoj integraciji (radno-integracijsko socijalno preduzeće) i preduzeća s društvenom misijom koja se ogleda u organizovanju različitih usluga koje omogućavaju bolji pristup njihovim korisnicima. One obično predstavljaju udruženja i kooperative. Radno-integracijsko socijalno preduzeće je ono koje zapošljava lica s posebnim potrebama koja se suočavaju s konstantnim teškoćama pri zapošljavanju, pri čemu se samo preduzeće definiše prema: karakteristikama zaposlene ciljne grupe, njegovoj društvenoj misiji, uslovima djelovanja i podršci u obliku koncesije. Cilj takvih preduzeća je da osposobe svoje korisnike i omogućе im izlazak na otvoreno tržište rada, čime se obezbjeđuje i njihova socijalna inkluzija. Ona proizvode dobra i pružaju usluge tako što se njihove aktivnosti odvijaju prema istim pravilima koja važe i za bilo koje drugo preduzeće koje djeluje u skladu s tržišnim uslovima. Njihov status može biti definisan kao javna ili privatna ustanova s ograničenom odgovornošću, neprofitno društvo, kooperativa ili drugo, pri čemu svoje neprofitne prihode obezbjeđuju na lokalnom, regionalnom, nacionalnom ili evropskom nivou, kako bi pokrili nižu produktivnost svojih zaposlenih, superviziju zaposlenih zbog njihovih posebnih potreba, visok nivo fluktuacije kod zapošljavanja i profesionalni i socijalni trening.

U **Belgiji** je 1996. godine usvojen pravni okvir za „kompanije sa socijalnim ciljem“ (*société à finalité sociale* ili SFS). Strogo govoreći, ne radi se o novom pravnom obliku s obzirom na to da bilo koja kompanija može biti označena kao „kompanija sa socijalnim/društvenim ciljem“, pod uslovom da „nije posvećena bogaćenju svojih članova“. Jednostavno, svako profitno preduzeće može dobiti status socijalno usmjerenog preduzeća, ako zadovolji određene uslove, kao što su: prednost rada nad profitom, demokrat-

ski proces odlučivanja, socijalno uključivanje, otvorenost, kvalitet i opravdanost. Ove organizacije na tržištu nude proizvode i usluge, a ostvareni profit raspoređuju tako da obezbijede kontinuitet i razvoj. Pojavni oblici socijalnog preduzetništva u ovoj zemlji su „socijalno usmjerena preduzeća“ i neprofitne organizacije, i karakterišu ih sljedeći tipovi organizovanja: preduzeća za osposobljavanje za rad i radno integracijska preduzeća. Kad je u pitanju finansiranje, mogu biti korisnici vladinih subvencija i državnih javnih nabavki za određene proizvode i usluge. Radno integracijska preduzeća u ovoj zemlji oslobođena su uplate doprinosa na plate, i to: 100% – u prvoj godini poslovanja, 75% – u drugoj godini poslovanja, 50% – u trećoj godini poslovanja i 25% – u četvrtoj godini poslovanja. Da bi ostvarila subvencije, ta preduzeća u prvoj godini poslovanja moraju imati najmanje 30% zaposlenih iz kategorije teško zapošljivih lica, u drugoj godini – najmanje 40% zaposlenih, a u trećoj godini i dalje – najmanje 50% zaposlenih.

U **Velikoj Britaniji** socijalna preduzeća dio su rastućeg sektora ekonomije koji djeluje između tradicionalno privatnog i javnog sektora, a obuhvata volonterske organizacije, preduzetništvo u lokalnoj zajednici, ustanove, organizacije koje obezbjeđuju zaposlenje uz puno i djeli-mično radno vrijeme, kooperative (koje pružaju usluge socijalne zaštite, obezbjeđuju rad za lica s invaliditetom i bave se drugim uslugama) i humanitarne ustanove. Karakteristično za ovu zemlju je da nema poreskih olakšica niti specijalnog zakonodavstva za socijalna preduzeća, kao i da država omogućava podršku za trening, koordinaciju i druge potrebe.

U **Irskoj** socijalna preduzeća predstavljaju dio socijalne ekonomije koja takođe uključuje humanitarna udruženja i kooperative. U ranim 90-im godinama

prošloga vijeka, Planet (mreža partnerskih kompanija iz iste oblasti) i Nacionalna društveno-ekonomska grupa razvili su tipologiju organizacija socijalne ekonomije na osnovu koje su kasnije nastale zakonom definisane mjere za finansiranje, u okviru kojih postoje tri glavna podskupa: 1) *socijalni biznisi*, uglavnom finansirani putem prihoda od trgovine; 2) *socijalna preduzeća* koja nastaju tamo gdje se potreba za određenom robom i uslugama unutar zajednice ne poklapa sa sredstvima predviđenim za zadovoljavanje tih potreba, zbog lokalnih nedostataka ili niske gustine naseljenosti stanovništva i 3) *preduzeća koja zasnivaju svoje poslovanje na ugovorima s javnim sektorom* u oblastima nepovoljnim za lokalni biznis. Irska socijalna preduzeća kategorisana su u pet opštih kategorija na osnovu njihovih ciljeva, aktivnosti i radnji: socijalna preduzeća za radnu integraciju, povezana s integracijom marginalizovane grupe ljudi na tržište rada, kreditne unije, socijalna preduzeća koja pružaju lične i zastupničke usluge, organizacije lokalnog razvoja i stambene kooperative.⁶²

U zemljama kao što su **Luksemburg** i **Slovačka** promjene su na nacionalnom nivou, kao što su kreiranje specifične nacionalne strukture, ministarske jedinice i odjeljenja koji se bave socijalnim preduzećima, dok je u **Danskoj** i **Holandiji** za promociju socijalnih preduzeća zadužen regionalni ili opštinski nivo. Pojedine zemlje usvojile su posebne nacionalne ili lokalne politike usredsređene na razvoj solidarne ekonomije ili socijalnih preduzeća. U novom Nacionalnom planu za razvoj civilnog društva u **Estoniji** nakon 2020. godine, socijalna preduzeća se prepoznaju kao uticajni akteri civilnog

62 „Korak po korak ka poslovnom uspjehu“ – Centar za ekonomski prosperitet i slobodu – CEPS, Podgorica 2020, str. 6 i 7

društva. Među zemljama regiona, prvu nacionalnu strategiju napravila je **Hrvatska** 2015. godine⁶³.

Može se zaključiti da su zemlje EU u velikom dijelu prepoznale doprinos i značaj socijalnog preduzetništva za ukupan razvoj, te da su ideje tog oblika preduzetništva prihvaćene kao podrška evropskim vrijednostima o socijalnoj koheziji i solidarnosti. Posljedično, u budžetu EU za period 2021–2027. samo od strane Evropske komisije izdvojeno je 762 miliona eura za zapošljavanje i za socijalne inovacije. U okviru tog budžeta direktno će se podržati analitičke aktivnosti, izgradnja kapaciteta i prekogranična saradnja radi jačanja socijalne zaštite i socijalne uključenosti, poboljšanja uslova rada, socijalnog preduzetništva i mobilnosti radne snage.⁶⁴

Neka preduzeća pružaju osnovne usluge njege, neka se fokusiraju na zapošljavanje ugroženih grupa stanovništva, a ostala se bave širim spektrom društvenih izazova, kao što je postizanje ciljeva održivog razvoja. Mnoga su preduzeća inovativna i vrlo često pronalaze prilike u slučajevima gdje ni privatne korporacije ni javni sektor ne mogu pronaći rješenje. Socijalna ekonomija i socijalna preduzeća doprinose važnim ciljevima politike, kao što su otvaranje novih radnih mjesta, inkluzivnost i jednake mogućnosti, i učešće svih građana u poslovnom svijetu. Socijalna preduzeća su odličan primjer *ekonomije koja radi za ljude* i stoga je ovo oblast ekonomije od visokog prioriteta za Evropsku uniju.

63 Strategija razvoja društvenog poduzetništva u Republici Hrvatskoj za razdoblje od 2015. do 2020. godine, dostupna na <http://www.esf.hr/wordpress/wp-content/uploads/2015/02/Strategija-razvoja-dru%C5%A1tvenog-poduzetni%C5%A1tva-u-RH-za-razdoblje-2015-2020.pdf>

64 <https://ec.europa.eu/european-social-fund-plus/en/news/ESF-plus-regulation-comes-into-force>

Primjeri dobre prakse socijalnog preduzetništva u EU

Rješavanje društvenih problema zahtijeva sistematski pristup, jasnu i dobro osmišljenu strategiju zasnovanu na konkretnim idejama koje treba sprovesti u akciju. Najčešće su to ideje o novim proizvodima, uslugama, praksama i pristupima. Jedan od primjera dobre prakse je **kampanja „Buy Social“**⁶⁵ u Ujedinjenom Kraljevstvu, koja je ostvarila nevjerojatne rezultate, jer je uspjela da afirmiše kupovinu proizvoda od socijalnih preduzeća uz podršku javnih ličnosti i posebnog „izazova“ za kompanije. Kompanije su pozivane da se uključe u kampanju „Buy Social Corporate Challenge“⁶⁶ tako što su učestvovala u postizanju zajedničkog cilja da jedna milijarda funti bude namijenjena javnim nabavkama za socijalna pitanja u kojima su učestvovala socijalna preduzeća. Tokom četiri godine, kampanja je postigla sjajne rezultate: preko 90 miliona funti investirano je kroz socijalno odgovorne javne nabavke, otvorena su 1.253 radna mjesta i 380 socijalnih preduzeća, koja su postala dobavljači velikih kompanija.

Iako su rijetke, socijalne inovacije su jedini realni nosioci socio-ekonomskih promjena u svakom društvu. To potvrđuje primjer jedne od najpoznatijih svjetskih fondacija, koja nosi simbolični naziv „Barka“. **Fondacija „Barka“** osnovana je 1990. godine da bi nakon pada komunizma siromašnim ljudima i beskućnicima u Poljskoj pomogla da zadovolje svoje stambene potrebe i potrebe za zapošljavanjem. Koristeći svoju filozofiju podsticanja međusobne samopomoći, „Barka“ nudi domove za socijalno ugrožene u raznim mjesnim domovima, hostelima, pri-

65 <https://www.socialenterprise.org.uk/campaigns/buy-social/>

66 <https://www.socialenterprise.org.uk/corporate-challenge/>

vatnim stanovima i porodičnim kućama. Kroz programe obuke i savjetovanja u vezi sa stambenim pitanjima, obrazovanjem i usavršavanjem, ova fondacija pomogla je više od 50.000 ljudi u posljednjih deset godina.

Na jugozapadu Poljske uspostavljeno je oko 30 „Barka“ zajednica i 14 strukovnih radionica koje pružaju opšte obrazovanje kao i obuku vještina. „Barka“ je razvila centar za socijalnu integraciju koji pomaže ljudima u nepovoljnom položaju – socijalno isključenim da sami sebi stvaraju poslove kroz socijalne zadruge. Ova fondacija ima i školu koja sprovodi obuku o pravnim, organizacionim, marketinškim i ekonomskim aspektima socijalnih preduzeća. „Barka“ je imala značajnu ulogu u razvoju civilnog društva i socijalnog preduzetništva u Poljskoj, kroz rješavanje problema socijalne isključenosti sa stvaranjem osam centara za socijalnu integraciju i pružanjem finansijske podrške za poduhvate socijalnog stanovanja. Svoje aktivnosti bazira na partnerstvu s lokalnim institucijama i drugim organizacijama.⁶⁷

Jedan od primjera dobre prakse socijalnog preduzetništva dolazi iz Španije. U pitanju je „Mondragon“ – jedna od četiri vodeće kompanije u Španiji. Ova kompanija zapošljava 84.060 ljudi u 257 preduzeća na pet kontinenata i u četiri poslovna sektora – proizvodnom, prodajnom, finansijskom i obrazovnom. Tokom svjetske ekonomske krize, koja je dijelom dotakla i Mondragon, uspjeli su se izboriti s krizom tako da niko ne ostane bez posla. Uspjeh kompanije zasniva se na primjeni ključnih principa socijalnog preduzetništva i to:

- Solidarnost i saradnja među radnicima;
- Učešće u donošenju odluka – kompanija je u 100% vlasništvu radnika;

- Društvena odgovornost (reinvestiranje 10% dobiti kompanije u humanitarne svrhe i u zajednicu, i čak 40% u razvoj, obrazovanje i stvaranje novih radnih mjesta) i inovacije kroz tehnološki razvoj.

Mondragon ima predstavništva širom svijeta, kao i sopstveni univerzitet s 15 razvojnih tehnoloških centara, banku „Caja Laboral“ koja pruža podršku otvaranju novih kooperativa i novih radnih mjesta, te finansijsku instituciju koja djeluje kao penzioni sistem i obezbjeđuje sigurnu budućnost svim radnicima.⁶⁸

Španska kuhinja izuzetnog kvaliteta poznata je širom svijeta. Sjajan primjer još jednog uspješnog socijalnog preduzeća je svakako „Le Bistro“, španski restoran koji je uspio da reorganizuje cijelu svoju strukturu kako bi se prilagodio na nekoliko programa društvene promocije i finansiranja. Uspjeli su da okupe talentovane kuvare kroz program „Gostujući kuvar“, u formi takmičenja talenata u kulinarstvu, gdje je nagrada, pored finansijske nadoknade, podrazumijevala promovisanje pobjedničkog jela na meniju restorana u trajanju od godinu dana. Što se tiče socijalnog finansiranja, na primjer, oni svakodnevno ulažu 0,05 € od svake šoljice kafe poslužene u restoranu u direktno odabrani društveni cilj. Tako daju dnevni doprinos umjesto doprinosa koji se odnosi na podršku samo jednoj kampanji.

Oni su takođe dio projekta „Pieta“, društvenog biznisa koji zatvorenici iz peruanskih zatvora omogućava socijalnu rehabilitaciju i rehabilitaciju za zaposlene kroz izradu odjeće. Na taj način Le Bistrophe uniforme dobijaju društveno značenje. Uz to, redovni kupci svakodnevno odnose kafu u šoljici s poklopcem. Kad

68 <https://www.mondragon-corporation.com/version-1-caja-ingles-blanco-y-negro/>

67 <https://barka.org.pl/>

sjutradan vrata svoju šolju, dobijaju novu. A što je s upravljanjem otpadom? Sva njihova ambalaža za jednokratnu upotrebu je biorazgradiva u sklopu kampanje a cilj je nulti otpad u otpadu od hrane.⁶⁹

„Le Bistro“ je bez svake sumnje primjer i za Crnu Goru i za Evropu u pogledu društvenih inovacija u poslovanju s hranom i pićem, jer odgovara na pitanje koje bi svako društveno preduzeće trebalo sebi da postavi: koje oblasti u svojoj poslovnoj aktivnosti mogu da koristim za stvaranje pozitivnog uticaja na društvo i životnu sredinu?

Vodeći se ovim primjerima, jasno je da se u Crnoj Gori, uz unapređenje ukupnog ambijenta za vođenje biznisa, veoma uspješno mogu realizovati mnogi od tih projekata.

Socijalno preduzetništvo u Crnoj Gori

Socijalno preduzetništvo u Crnoj Gori i dalje predstavlja relativno novu i nedovoljno razvijenu formu poslovanja. Ovaj oblik preduzetništva u Crnoj Gori još nije prepoznat kao poseban oblik vršenja privredne djelatnosti. Iako nemamo strateški i regulatorni okvir, za sada u Crnoj Gori imamo određene elemente koji su u kontekstu podrške razvoja socijalnog preduzetništva, npr. iznos prihoda do kojeg preduzeće/organizacija ne mora biti PDV obveznik, podsticaji za zapošljavanje osoba s invaliditetom, finansiranje iz budžeta NVO koje se bave marginalizovanim grupama i sl.

Zbog specifičnosti djelatnosti kojima se socijalna preduzeća bave, registrovanje ovih preduzeća u okviru bilo kojeg postojećeg oblika u skladu sa Zakonom o privrednim društvima („Sl. list RCG“, br. 65/2020), automatski ograničava njihovo poslovanje. Institucionalni okvir za

69 <https://www.lebistrorestaurante.es/>

socijalno preduzetništvo ima slične nedostatke kao i regulatorni okvir u ovoj oblasti. Ne postoji državni organ koji je direktno nadležan za ovu oblast. Postojeće nadležnosti državnih organa odnose se na druge oblasti koje u određenoj mjeri dotiču i socijalno poslovanje, ali ova oblast nijednom državnom organu nije dodijeljena u isključivu nadležnost, niti predstavlja dio širih nadležnosti određenog organa. **Strategija zapošljavanja za period 2021–2025.70, u okviru operativnog cilja 3 koji se odnosi na unapređenje položaja nezaposlenih lica na tržištu rada kroz efikasnost usluga za tržište rada i mjere aktivne politike zapošljavanja i jačanje socijalne uključenosti i smanjenje siromaštva, predviđa mjeru 3.10 „Razvoj socijalnog preduzetništva“, u cilju da se do 2025. godine uspostavi mreža socijalnih preduzeća. U opisu mjere navodi se potreba da se uspostavi i unaprijedi institucionalna infrastruktura neophodna za razvoj socijalnog preduzetništva, ali i da se unaprijede i diversifikuju mehanizmi finansijske podrške. Ključni nosilac ove aktivnosti je Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma, u saradnji s partnerima prepoznatim u Zavodu za zapošljavanje i nevladinom sektoru. Nažalost, u dijelu V Strategije koja sadrži pregled sredstava potrebnih za realizaciju strategije, ova mjera je izostavljena, pa nema ni informacije o alociranim budžetskim sredstvima za sprovođenje navedene aktivnosti.**

Iako se najveći broj socijalnih preduzeća koja posluju u Crnoj Gori nalazi u inicijalnoj fazi razvoja, većina osnivača – preduzetnika, smatraju da im ograničenje vezano za dozvoljenu visinu prihoda po osnovu obavljanja privredne djelat-

70 Izvor: Zavod za zapošljavanje Crne Gore, 2021, dostupno na <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2022/02/predlog-nacionalne-strategije-zapostljavanja-2021-2025-s-predlogom-akcionog-plana-zapostljavanja-za-2021-godinu.pdf>

nosti predviđena važećim Zakonom o NVO predstavlja barijeru. Prema Zakonu o NVO organizacijama⁷¹ u članu 29 definisano je da nevladina organizacija može neposredno obavljati privrednu djelatnost utvrđenu statutom ako se za obavljanje te djelatnosti upiše u registar privrednih subjekata. Ukoliko prihod od privredne djelatnosti u tekućoj godini prelazi iznos od 4.000 eura, nevladina organizacija ne može neposredno obavljati privrednu djelatnost do kraja tekuće godine. Izuzetno od stava 2 ovog člana, nevladina organizacija može nastaviti da obavlja privrednu djelatnost do kraja tekuće godine pod uslovom da prihod od te djelatnosti u tekućoj godini ne pređe 20% ukupnog godišnjeg prihoda u prethodnoj kalendarskoj godini. Dobit ostvarena obavljanjem privredne djelatnosti mora se upotrijebiti na teritoriji Crne Gore za ostvarivanje ciljeva radi kojih je nevladina organizacija osnovana. Nvladina organizacija obavlja privrednu djelatnost saglasno posebnim propisima kojima se uređuju uslovi za obavljanje te vrste djelatnosti. To prije svega može predstavljati ograničavajući faktor u narednim fazama razvoja njihovog poslovanja u formi socijalnog preduzeća, praćenih većom potražnjom za njihovim proizvodima i uslugama.

Članom 31 istog zakona definiše se podrška države obezbjeđivanjem finansijskih sredstava za podršku u budžetu, kao i uvođenjem poreskih i drugih povlastica nevladinim organizacijama, u skladu sa zakonom. Država može nevladinoj organizaciji dati na korišćenje državnu imovinu (prostor, tehničku opremu i sl.), u skladu sa zakonom kojim se uređuje korišćenje, upravljanje i raspolaganje državnom imovinom, odnosno drugim zakonom.

⁷¹ Zakon o nevladinim organizacijama, „Sl. list CG“ 39/11 i 37/17

Država obezbjeđuje sredstva za finansiranje projekata i programa (član 32) u oblastima od javnog interesa koje realizuju nevladine organizacije, u iznosu od najmanje 0,3% tekućeg godišnjeg budžeta. Oblastima od javnog interesa smatraju se: socijalna i zdravstvena zaštita, smanjenje siromaštva, zaštita lica s invaliditetom, društvena briga o djeci i mladima, pomoć starijim licima, zaštita i promovisanje ljudskih i manjinskih prava, vladavina prava, razvoj civilnog društva i volonterizma, evroatlantske i evropske integracije Crne Gore, institucionalno i vaninstitucionalno obrazovanje, nauka, umjetnost, kultura, tehnička kultura, zaštita životne sredine, poljoprivreda i ruralni razvoj, održivi razvoj, zaštita potrošača, rodna ravnopravnost, borba protiv korupcije i organizovanog kriminala, borba protiv bolesti zavisnosti, kao i druge oblasti od javnog interesa utvrđene posebnim zakonom.

Dodatno, država obezbjeđuje posebna sredstva za finansiranje projekata i programa nevladinih organizacija u oblasti zaštite lica s invaliditetom, u iznosu od 0,1% tekućeg godišnjeg budžeta. U zakonu o budžetu Crne Gore obezbjeđuju se i sredstva za kofinansiranje i međufinansiranje projekata i programa nevladinih organizacija, podržanih iz fondova Evropske unije, u iznosu od najmanje 0,1% tekućeg godišnjeg budžeta.

Izazovi socijalnih preduzeća u Crnoj Gori

Većina socijalnih preduzeća širom Evrope nastala je evolutivnim razvojem udruženja, društava za uzajamnu pomoć i združnog i dobrovoljnog angažovanja, koji su prethodili stvaranju savremene javne administracije. Ključne zajedničke vrijednosti na kojima počiva razvoj socijalnih preduzeća jesu solidarnost, kolektivističke i filantropske vrijednosti. Ipak, razlike među zemljama javljaju se kad su

u pitanju specifični sektori u kojima su se pojavila prva socijalna preduzeća. Kad je riječ o Crnoj Gori, postojeća regulativa nije pogodna za razvoj socijalnih preduzeća. Postojeća ograničenja u pogledu nivoa prihoda koji se mogu ostvariti od ekonomskih aktivnosti NVO djeluju kao barijera za rast u sektoru. Ovo se smatra jednom od ključnih zakonodavnih prepreka koje zahtijevaju hitnu reviziju. Fiskalna i poreska pravila ne daju jasne smjernice početnicima i kao rezultat toga, mnoge NVO nijesu voljne da prošire svoje preduzetničke aktivnosti. Nadalje, zakon o zadrugama prepoznaje samo poljoprivredne mogućnosti, a mogućnosti među združnim pokretima ostaju u velikoj mjeri nedovoljno iskorišćene. Tabela koja slijedi prikazuje pokretače i trendove socijalnih preduzeća u različitim evropskim zemljama u kontekstu socijalne zaštite, s obzirom na to da su socijalna preduzeća preuzela značajnu

funkciju u odgovoru na nezadovoljene potrebe korisnika. U nastavku je dat pregled ključnih izazova za razvoj socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori.

Pristup finansijama

Pristup finansijama jedna je od glavnih prepreka za rast i razvoj većeg broja socijalnih preduzeća, kao što je identifikovano i u Inicijativi za socijalno poslovanje (SBI) koju je Evropska komisija usvojila 2011. godine.⁷² U Evropskoj uniji veoma aktivno se pomaže socijalnim preduzećima da pristupe investicijama i do 500.000 €, preko javnih i privatnih investitora na nacionalnom i regionalnom nivou, i sve to kao dio programa EU za za-

⁷² <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8731e1ac-6697-11eb-aeb5-01aa75ed71a1/language-en>

Vrsta sistema socijalne zaštite	Glavni pokretači razvoja SP	Primjeri zemalja
Loša ponuda usluga socijalne zaštite od strane javnih pružalaca i, tradicionalno, nedostaci u pružanju socijalne podrške i snažan angažman građana	Eksperimentisanje s novim uslugama odozdo prema gore od strane grupa građana; Konsolidacija SP zahvaljujući javnim politikama koje su regulisale pružanje usluga socijalne zaštite	Grčka, Island, Italija, Portugal, Španija
Ekstenzivna ponuda usluga socijalne zaštite, sa sve značajnijim učešćem pružalaca usluga iz privatnog sektora	„Privatizacija“ usluga socijalne zaštite; Dinamika odozdo prema gore	Danska, Finska, Norveška, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo
Široke javne i neprofitne socijalne strukture koje pokrivaju većinu potreba stanovništva	Sistem javne podrške dizajniran da podrži radnu integraciju; Pojava SP odozdo prema gore za rješavanje novih potreba	Austrija, Belgija, Francuska, Njemačka, Holandija
Sistemi socijalne zaštite koji su prošli drastične reforme, slaba asocijativna i kooperativna tradicija	Javne politike (start-up grantovi) posebno prilagođene za podršku socijalnim preduzećima za radnu integraciju; Inicijative s filantropskom pozadinom i donatorskim programima	Crna Gora, Albanija, Bosna i Hercegovina, Srbija

TABELA 4. Pokretači i trendovi socijalnih preduzeća u kontekstu razvoja socijalne zaštite

pošljavanje i za socijalne inovacije (EaSI). Evropska komisija kofinansira projekte koji se fokusiraju na podsticanje razvoja potražnje i ponude tržišta socijalnih finansija u Evropi. Komisija takođe podržava socijalna preduzeća i preko Evropskog socijalnog fonda.

Činjenica je da bi jedan od ključnih vidova finansiranja nekog socijalnog preduzeća trebalo da bude prihod ostvaren od prodaje proizvoda i usluga na tržištu. Međutim, socijalna preduzeća često imaju problem plasmana proizvoda na tržište, nedostatak prodajnog prostora, ali i jaku konkurenciju što predstavlja velike prepreke ostvarivanju većih prihoda. I dok opštine uglavnom izražavaju spremnost da kupuju njihove proizvode, saradnja s biznis sektorom još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou.

Uslovi za poslovanje u oblasti socijalnog preduzetništva postali su još teži u periodu covid-19 pandemije. Pored nemogućnosti plasmana robe i usluga na tržištu, najveći „udarac“ u inače teškim uslovima poslovanja bio je neprepoznavanje i neuključivanje socijalnih preduzeća u politike subvencionisanja kroz programe pružanja podrške privredi zbog uticaja pandemije na njihovo poslovanje.

Ljudski kapaciteti

Pored finansiranja, ništa manji problem ogleda se u angažovanju ljudi koji imaju znanje u oblasti poslovnog menadžmenta, plasmana proizvoda na tržištu i računovodstva, kao i poslovnog engleskog jezika.

Broj zaposlenih u socijalnim preduzećima u Crnoj Gori uglavnom je manji od deset stalno zaposlenih. Preduzeća koja za ove potrebe angažuju osobe s invaliditetom koriste subvencije koje im pru-

ža Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom⁷³ za pokrivanje troškova bruto zarada, dok preostala preduzeća plate zaposlenih dominantno pokrivaju zahvaljujući odobrenim grantovima. Još uvijek je veoma mali broj preduzeća koji obezbjeđuju zarade zaposlenima zahvaljujući prihodima ostvarenim od prodaje proizvoda i pružanja usluga. Skoro sva preduzeća koja posluju u formi NVO angažuju volontere. Broj volontera koji im pomažu varira u zavisnosti od broja i vrste aktivnosti koje sprovode. Međutim, primjetno je da je najčešće zastupljeno ad hoc volontiranje i to prilikom organizacije nekih događaja, odlaska na sajmove i sl. Takođe, angažovani volonteri najčešće ne posjeduju potrebna stručna znanja od značaja za uspješno funkcionisanje socijalnih preduzeća, kako ona koja se odnose na tehnike proizvodnje tako i ona koja se odnose na poslovne vještine.

Ne manje važno, nedostatak znanja u oblasti marketinga prepoznaje se kao jedna od ključnih prepreka uspješnom plasmanu proizvoda i pružanju usluga. S druge strane, primjetno je da su zaposleni prošli niz obuka koje se odnose na tehnike izrade proizvoda i kvalitetno pružanje usluga. Ipak, mišljenja socijalnih preduzetnika u Crnoj Gori su da je kontinuirana edukacija u ovim oblastima prije svega potrebna da bi njihovi proizvodi i usluge dostigli visoki standard kvaliteta i tako zadovoljili potrebe kupaca i klijenata.

Ostali izazovi

Kad govorimo o ostalim izazovima u poslovanju, jedan od njih je i nabavka potrebne opreme za rad. Iako veći-

⁷³ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica s invaliditetom („Sl. list CG“ 73/10, 39/11, 55/16)

na organizacija posjeduje neophodnu osnovnu opremu koja je obezbijedena putem donacija ili zahvaljujući dobijenim grantovima, to svakako nije dovoljno za mogućnost bržeg razvoja i napretka poslovanja. Evidentna je potreba za dodatnom ili pak kvalitetnijom opremom. Organizacije u Crnoj Gori često imaju problem nedostatka potrebnog materijala za izradu proizvoda. Naime, nabavka tih materijala nerijetko zahtjeva uvoz iz drugih zemalja što utiče i na njihovu cijenu. Visoke cijene osnovnih sirovina za proizvodnju utiču i na cijenu proizvoda, što se negativno odražava na konkurentnost na tržištu socijalnih preduzeća u nastajanju.

Takođe, vrlo često kod velikog broja preduzeća postoji potreba za posebnim prodajnim prostorom koji bi se nalazio na nekoj prometnoj lokaciji. Sama činjenica da izlažu i prodaju proizvode u prostorijama u kojima se nalaze i radionice ne doprinosi njihovoj vidljivosti. U tim uslovima, jedini način da upoznaju širu javnost sa svojim djelovanjem, pored sajмова za promociju proizvoda, bivaju društvene mreže, koje opet nijesu dovoljne. Konačno, primjetno je da iako se napredovalo u komunikaciji i povezanosti sa sličnim organizacijama, postoji problem nedovoljne povezanosti socijalnih preduzeća kako na nivou Crne Gore tako i sa socijalnim preduzećima iz regiona i šire, a zarad razmjene informacija i znanja.

Najbolji odgovor na pitanje zašto nam je potrebna razvijena socijalna ekonomija i socijalno preduzetništvo, dao je svojevremeno Bill Drayton, osnivač prve globalne organizacije za socijalno preduzetništvo „Ashoka“, koji je rekao: „Kad god društvo ‘zaglavi’ ono treba preduzetnika koji će da uvidi priliku, da svoju viziju pretvori u realnu ideju, potom u

stvarnost i u konačnom u novi obrazac širom društva... Mi trebamo takvo preduzetničko vodstvo – to je posao socijalnih preduzetnika.“

Primjeri dobre prakse socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori

Kako je već rečeno, socijalna preduzeća u Crnoj Gori su u ranoj fazi razvoja. Većina njih još uvijek radi svoje poslovne planove, a tek nekoliko je uspjelo da se pozicionira na tržištu i postane prepoznatljivo po aktivnostima koje sprovodi. U nastavku je prikaz nekoliko primjera dobre prakse socijalnih preduzeća, koji se podjednako suočavaju s izazovima u sektoru.

Misija **Caritas Crne Gore**⁷⁴ je „... da se aktivno zalaže za društveni progres, fizičko, duhovno, psihološko i socijalno blagostanje, socijalnu pravdu i unapređenje kvaliteta života u različitim oblastima.“ Oblasti djelovanja Caritasa Crne Gore danas obuhvataju različite programe i inicijative: razvoj civilnog društva i socijalne ekonomije, promociju mentalnog zdravlja, pomoć romskoj populaciji, rad s mladima, rad s migrantima, razvoj socijalnih usluga za starije osobe i osobe s invaliditetom, promociju i razvoj volonterizma, urgentnu pomoć ljudima u nevolji, zagovaranje i zastupanje, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu. Kroz projekte prekogranične saradnje koje finansira EU, Caritas Crne Gore obezbijedio je sredstva za osnivanje četiri socijalna preduzeća u periodu od 2016. do 2018. godine. Preduzetničke aktivnosti koje sprovodi ovo preduzeće su usluge vešeraja (Mondo Bianco), digitalne štamparije (SCRIPT), proizvodnja igračaka i suvenirna.

⁷⁴ Iako prisutan od 1999. godine, Caritas u Crnoj Gori radi kao samostalna organizacija od 2011. godine. Za više detalja vidjeti: <https://caritascg.me>

NVO „Prvo udruženje roditelja djece i omladine sa smetnjama u razvoju“⁷⁵ ima misiju da utiče na stvaranje jednakosti i potpune integracije djece i omladine sa smetnjama u razvoju, u sve sfere društva, bez obzira na stepen i vrstu smetnji, podrškom razvoju usluga zdravstvene i socijalne zaštite, obrazovanja, zapošljavanja, jačanja porodice kao i podizanja nivoa svijesti o njihovim pravima i mogućnostima. Udruženje je dobrovoljna, samostalna, neprofitna, socio-humanitarna organizacija čiji je osnovni cilj postizanje najvećeg mogućeg stepena samostalnosti, edukacije i inkluzije djece i omladine sa smetnjama u psiho-fizičkom razvoju. Zadatak udruženja je sprovođenje aktivnosti na unapređenju i razvoju sistema socijalne, zdravstvene i invalidske zaštite. NVO „Prvo udruženje roditelja djece i omladine sa smetnjama u razvoju“ bavi se fotokopiranjem, plastificiranjem i fotografskim uslugama.

„Nova šansa u Novom“⁷⁶ (pokretač digitalne štamparije Naša ID kartica) ima misiju da ukaže društvu na mogućnosti i potencijale osoba s teškoćama u razvoju, da oni mogu i žele više, tj. žele poštovanje njihovih prava jednako za sve, bez obzira na različitosti koje ih karakterišu. Ova dobrovoljno organizovana, neprofitna i nepolitička organizacija bavi se pružanjem svih vidova pomoći licima s invaliditetom, s fokusom na djecu i mlade s teškoćama u razvoju, čineći im dostupnijim obrazovanje i usluge socijalne i dječje zaštite kako bi postigli svoj maksimum i postali korisni članovi društvene zajednice. NVO „Nova šansa u Novom“ izrađuje kalendare, flajere, vizit-kartice, postere, kataloge, pozivnice, razglednice i slično. U pitanju je socijalno preduzeće za radnu

⁷⁵ Osnovano 2000. godine. Za više detalja vidjeti: <http://www.rastimozajedno.me>

⁷⁶ Osnovana 2008. godine. Za više detalja vidjeti: <https://novasansaunovom.net>

integraciju osoba (posebno mladih) sa smetnjama u razvoju.

Nevladino udruženje „Centar za ženska prava“⁷⁷ je neprofitna, nestranačka, nereligiozna organizacija koja se bori za suzbijanje svih oblika nasilja nad ženama i njihov pristup pravdi, razvijajući rodno-ravnopravne demokratske prakse i saradujući sa svim relevantnim domaćim i međunarodnim akterima. U fokusu njihovog djelovanja su promocija i zaštita ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, osnaživanje žena koje su preživjele porodično/partnersko nasilje kroz savjetodavnu, psihološku i pravnu pomoć; povezivanje i saradnja s drugim organizacijama/institucijama koje se bave zaštitom i promocijom ženskih ljudskih prava. Preduzetnička aktivnost koju sprovodi Centar za ženska prava Podgorica odnosi se na proizvodnju majica, šalova i slično. Organizacija pruža različite usluge svojim korisnicima (SOS hotlajn, sklonište za žrtve nasilja, osnaživanje mladih, pravna podrška) i jedan od prioriteta Centra je ekonomsko osnaživanje žena iz ranjivih kategorija. Pokrenute su kreativne radionice za tkanje, šivenje i krojenje u sklopu radno-terapijskog tretmana za žene žrtve nasilja i radionice samozapošljavanja.

Udruženje Roditelji osnovalo je u maju 2017. godine socijalno preduzeće **Kreativa Lab** d. o. o.⁷⁸ čiji je osnovni cilj da obezbijedi održivost različitih socijalnih servisa koje Udruženje pruža roditeljima i djeci, a koji su besplatni. Održivost servisa bio je ključni razlog za donošenje odluke o pokretanju socijalnog preduzeća, uz želju da se članovima Udruženja pruži prilika da rade u uslovima koji su prvenstveno podsticajni za njih kao rodi-

⁷⁷ Osnovano 2012. godine. Za više detalja vidjeti: <https://womensrightscenter.org>

⁷⁸ Za više detalja vidjeti: <http://www.kreativalab.me/>

telje. Ovo se posebno odnosi na roditelje u stanju socijalne potrebe i teže zapošljivosti. Kreativa Lab DOO ima nekoliko vrsta djelatnosti među kojima su: upravljanje portalom roditelji.me i pružanje usluga oglašavanja na njemu, organizacija različitih vrsta događaja za djecu i roditelje, te proizvodnja platnenih igračaka u Cik Cak šnajderaju.

Postojeća socijalna preduzeća u Crnoj Gori rijetko su imala pripremljene biznis planove prije nego što su započela preduzetničku aktivnost. Isto tako, nemaju marketinške strategije što generalno ukazuje na nedostatak planiranja. Ovo u krajnjem dovodi do usporavanja i ograničavanja u radu sektora. Finansijska održivost ostaje najizazovnije pitanje. Socijalna preduzeća u Crnoj Gori i dalje veoma zavise od finansiranja donatora, dok je državna podrška nedovoljna. Postoje neke inicijative iz privatnog sektora, ali su ograničene po veličini i obimu. Ključna podrška za osnivanje prvih socijalnih preduzeća u Crnoj Gori došla je kroz grant sredstva za kupovinu opreme, materijala i isplate zarade zaposlenima. Individualna filantropija, podrška u naturi, volonterizam i dalje su nedovoljno razvijeni.

Socijalna preduzeća u Crnoj Gori uglavnom nemaju sistem za praćenje i mjerenje njihovog uticaja na ranjive grupe kojima žele da služe, van onog što zahtijevaju donatori. Imajući u vidu karakter nastajanja ovih socijalnih preduzeća i izazove sa kojima se suočavaju u smislu finansijske održivosti, oni često pružaju samo kratkoročno angažovanje za svoje ciljne grupe i tako se suočavaju s izazovima u dosljednom praćenju dugoročnog društvenog uticaja. Budući da ne postoje politike socijalnog preduzetništva, nedostaje ciljani pristup za podršku socijalnim preduzećima. Socijalna preduzeća mogu pristupiti finansiranju kroz aktivne mjere zapošljavanja, grantove za NVO i druge

mjere podrške MMSP. Raspodjela sredstava po opštinama je bez značaja i nije relevantna za potrebe sektora.

Programi za aktivno zapošljavanje koje finansira država nude niz modela subvencija, kao i tehničku podršku preduzećima, pojedincima i drugim poslodavcima za podršku zapošljavanju ljudi koji se suočavaju s preprekama na tržištu rada. Aktivnosti Zavoda usmjerene su na aktivne mjere zapošljavanja za finansiranje otvaranja novih radnih mjesta, uključivanje dugotrajno nezaposlenih lica, drugih korisnika socijalne zaštite i drugih ugroženih grupa, kao i na programe javnih radova. Privatni sektor je vrlo malo uključen u aktivnosti socijalnih preduzeća.

Trenutno u Crnoj Gori ne postoji mreža socijalnih preduzeća ili bilo koje druge mreže vezane za socijalna preduzeća. Ovo definitivno ograničava mogućnosti crnogorskih socijalnih preduzeća da uče od svojih kolega, da se inspirišu i koriste resurse dostupne van granica zemlje. Kako rastu, socijalna preduzeća bi mogla prepoznati prednosti umrežavanja za međusobnu podršku i zagovaranje.

Većina socijalnih preduzeća u Crnoj Gori nemaju razvijene strategije za odnose s javnošću. Ovo je uglavnom zbog nedostatka internih resursa, što može usporiti izgradnju reputacije koja je neophodna za privlačenje finansiranja iz privatnog sektora. Mogućnosti javnih nabavki i lanca nabavke od većih kompanija i dalje su nedovoljno iskorišćene i ograničene. Većina intervencija izgradnje kapaciteta zasniva se na finansiranju projekata i stoga ne pružaju dugoročnu podršku i mentorstvo socijalnim preduzećima u svim fazama njihovog razvoja.

Praksa socijalnih preduzeća u Crnoj Gori potvrđuje da je socijalno preduzetništvo relativno nov model i da nije zakonski prepoznat i tretiran. Koncept socijalnog

preduzetništva, kako ga trenutno adresiraju politike, u velikoj mjeri se posmatra kao sredstvo za uključivanje ranjivih grupa na tržištu rada. Organizacije koje se trenutno bave socijalnim preduzetništvom u Crnoj Gori imaju značajan potencijal izvan uključivanja u tržište rada. Međutim, nedostatak pravne definicije i pozitivnog zakonodavstva značajna je prepreka u prepoznavanju njihovog potencijala i u skladu s tim, adekvatnih mjera podrške. Na taj način blokira se rast socijalnog preduzetništva kao načina za pokretanje održivog razvoja⁷⁹.

Zaključci i preporuke za razvoj socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori

Prateći primjere dobre prakse lako je zaključiti da socijalno preduzetništvo predstavlja odličan osnov za razvoj uspješne ekonomije, koja prati standarde Evropske unije, kad je u pitanju rješavanje društvenih i socijalnih problema. Podaci i informacije prikupljene prilikom pripreme ove analize, pokazuju da je socijalno preduzetništvo u Crnoj Gori još uvijek u embrionalnoj fazi razvoja – na samom početku, ali da ima značajan potencijal za rast i razvoj u relativno kratkom vremenskom roku. Poput zemalja regiona, i Crna Gora se suočava sa sličnim problemima u ovom sektoru: od nerazumijevanja koncepta socijalnog preduzetništva, neadekvatnih propisa i zastoja u donošenju zakona, do problema u finansiranju i institucionalnoj podršci.

Socijalno preduzetništvo predstavlja jedan poseban vid preduzetničkog pristupa i poslovanja, s posebnim naglaskom na ostvarenje socijalnih ciljeva, za razliku od komercijalnog preduzetništva orijentisanog na profit. Profit ostvaren radom socijalnih preduzeća koristi se za zado-

voljenje potreba marginalizovanih, odnosno ranjivih društvenih grupa. Socijalno preduzetništvo sve više će dobijati na značaju vodeći se prije svega time da je pojedinac uvijek potencijal, a nikako teret društva, kao i naravno sve značajnijem pozitivnom uticaju na BDP crnogorskog društva i ekonomije u cjelini.

Očigledno je da socijalno preduzetništvo ima izuzetno značajnu ulogu u savremenim uslovima. To je način da se ideje, odnosno preduzetnički duh iskoriste ne samo za profitne ciljeve, nego i za jačanje socijalne kohezije. Uz jasno definisane uslove, i aktivnosti usmjerene u pravcu razvoja socijalnog preduzetništva, ovaj oblik preduzetništva može doprinijeti da ekonomija Crne Gore dobije dodatni zamajac ka daljem razvoju i napretku. Postoji hitna potreba da se stvari poboljšaju – ne samo u zemljama u razvoju, već u svim zajednicama. Važnije je nego ikada izgraditi održive organizacije koje inspirišu značajne društvene promjene. Socijalno preduzetništvo, posebno kad se primjenjuje na mala preduzeća na lokalnom nivou, može pomoći stabilizaciji čitavih zajednica i stvoriti prilike za sljedeće generacije.

Razvoju pravnog i institucionalnog okvira za socijalno preduzetništvo u Crnoj Gori treba pristupiti postepeno, ali dinamično. To znači da je potrebno sveobuhvatno sagledati stanje u oblasti socijalnog preduzetništva i da je neophodno uspostaviti kvalitetnu koordinaciju između javnog sektora i sektora socijalnih preduzeća.

Naročito je važno raditi na opcijama za finansiranje kroz razvoj finansijskih institucija i instrumenata kojima se podržava rad socijalnih preduzeća u svim njihovim razvojnim fazama, uz obavezno razumijevanje specifičnosti svake od njih. U korijenu svih intervencija države je stvaranje biznis ambijenta za razvoj socijalnog preduzetništva. To znači da so-

cialno preduzetništvo treba da bude na adekvatan način prepoznato i podržano mjerama koje će mu obezbijediti ubrzan razvoj. U tom domenu svakako su bitni programi podrške razvoju vještina potrebnih za socijalno preduzetništvo (menadžerskih, marketinških, finansijsko-računovodstvenih, informatičkih i drugih vještina).

Evropska unija, međutim, nema zajednički okvir za socijalno preduzetništvo. Crna Gora još uvijek nije država članica Evropske unije, ali takođe nema ni jasnu definiciju i normativnu regulativu socijalnog preduzetništva. Iako se u Crnoj Gori koristi termin socijalno preduzetništvo, nedostatak definicije prati nedostatak specifičnog zakona koji reguliše ovu oblast. **Iskustva drugih zemalja govore da postojanje zakona o socijalnom preduzetništvu nije garant uspješnog razvoja socijalnih preduzeća, naprotiv. S druge strane, i bez normativnog uređenja putem posebnog zakona, socijalno preduzetništvo može da se razvija.**

Za razvoj je neophodno prvo ustanoviti pojam, odnosno, opisati karakteristike socijalnog preduzetništva, kao i kriterijume za „prepoznavanje“ socijalnih preduzetnika. Opšti cilj bi trebao biti da se uspostavi podsticajno okruženje za razvoj socijalnog preduzetništva kako bi se smanjile regionalne razlike u Crnoj Gori i osiguralo povećanje nivoa zaposlenosti i pravednija raspodjela i upravljanje socijalnim kapitalom. Osim toga, **kroz regulativu treba definisati:**

- Unapređenje zakonodavnog i institucionalnog okvira za razvoj socijalnog preduzetništva;
- Stvaranje materijalne osnove za efikasno funkcionisanje socijalnih preduzetnika;
- Promovisanje uloge i značaja socijalnog preduzetništva kroz sve oblike obrazovanja;
- Informisanje šire javnosti o temama koje se odnose na socijalno preduzetništvo;

- Uspostaviti evidenciju socijalnih preduzetnika/preduzeća čije je vodenje definisano posebnim propisom.

U skladu sa Zakonom o nevladinim organizacijama, članom 32, evidentiranjem socijalnih preduzeća/preduzetnika, stvorili bi se uslovi za eventualno objavljivanje posebnih konkursa za razvoj socijalnog preduzetništva, kao i pravo na određene podsticaje i subvencije.

Preporuke za finansijske podsticaje za socijalno preduzetništvo uključuju sljedeće:

- Finansijske institucije treba da kreiraju više finansijskih programa za socijalna preduzeća i da prilagode kriterijume kako bi ti programi bili dostupni za socijalna preduzeća;
- Mikrofinansijske institucije treba da se uključe u podršku socijalnom preduzetništvu;
- Na nacionalnom i na lokalnom nivou državne institucije treba da kreiraju javne fondove za podršku socijalnim preduzećima;
- Promovisati javno privatno partnerstvo i kao model za razvoj socijalnog preduzetništva.

Veoma važan sljedeći korak je obezbijediti stručnu podršku socijalnim preduzećima u Crnoj Gori. Shodno tome, preporučuje se mapiranje svih aktera koji pružaju stručnu podršku razvoju socijalnih preduzeća u Crnoj Gori, ali i uspostavljanje specijalizovanog resursnog centra za razvoj socijalnog preduzetništva. Osim savjetodavnih usluga za vodenje biznisa i trening programa prilagođenih individualnim potrebama socijalnih preduzeća, važno je obezbijediti i pravovremene informacije o dostupnim programima usavršavanja van Crne Gore kao i o izvorima finansiranja.

Potrebno je podsticati povezivanje socijalnih preduzeća s preduzećima koja njeguju društveno odgovornu praksu.

⁷⁹ Izvor: Magistarska teza „Izazovi razvoja socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori“, Andrijana Perić, Univerzitet Donja Gorica

Koristeći pozitivne primjere iz prakse u EU i u regionu, svakako da bi trebalo podstaći saradnju socijalnih preduzeća s preduzećima koja njeguju društveno odgovornu praksu i to može biti višestruko korisno. S jedne strane, ta preduzeća mogu igrati važnu ulogu kupaca proizvođača i korisnika usluga socijalnih preduzeća. Na drugoj strani, saradnja može biti i nefinansijske prirode, gdje bi zaposleni u preduzećima besplatno prenosili znanja o vođenju biznisa, marketingu, računovodstvu, informacionim tehnologijama, grafičkom dizajnu i sl., i tako demonstrirali društvenu odgovornost prema zajednici u kojoj posluju. Ipak, potrebno je imati u vidu činjenicu da važeći Zakon o volonterskom radu u Crnoj Gori predstavlja barijeru ovoj vrsti saradnje jer onemogućava preduzećima da budu nosioci volonterskih aktivnosti.

Da bi se socijalno preduzetništvo u Crnoj Gori razvijalo i pratilo evropske trendove, svakako da **treba podsticati umrežavanje sa socijalnim preduzećima iz regiona i Evrope**. Imajući u vidu da je socijalno preduzetništvo u početnoj fazi razvoja u Crnoj Gori, umrežavanje s razvijenim društvenim preduzećima iz regiona, Evrope i šire, pospješilo bi praktična znanja crnogorskih socijalnih preduzetnika. To bi otvorilo mogućnost za zajedničko apliciranje za evropske fondove i doprinijelo njihovoj finansijskoj održivosti.

Treba podržati istraživanja, regionalne posjete i seminare, u oblasti socijalnog preduzetništva. Veoma je bitno podržati dalja istraživanja i analize, seminare u oblasti socijalnog preduzetništva, što bi poslužilo kao osnov za izradu odgovarajućeg okvira za razvoj tog koncepta.

Zaključna razmatranja

Prethodni talas reforme sistema socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori, između ostalog, rezultirao je pluralizmom usluga za osobe s invaliditetom i starija lica, kao

i povećanim brojem usluga koje su dostupne tim ciljnim grupama. Iako je Crna Gora opredijeljena za uspostavljanje procesa deinstitucionalizacije, rezultati koji su do sada postignuti su ograničeni, pogotovo kad su u pitanju osobe s invaliditetom (naročito osobe s intelektualnim i mentalnim teškoćama) i starija lica, dok se određeni napredak vidi kod djece i mladih.

Krajnji cilj procesa deinstitucionalizacije je uspostavljanje sistema koji pruža mogućnost izbora za, u konkretnom slučaju, osobe s invaliditetom i starija lica da uzimajući u obzir lične okolnosti, okruženje i očekivanja, odlučuju o svom optimalnom nivou samostalnosti i društvenog učesća. Da bi to bilo moguće, neophodno je proširiti opseg dostupnih usluga u zajednici. Za starija lica, potrebno je kreirati integrisane usluge koje će ih učiniti produktivnim članovima društva što duže, omogućiti im kvalitetan život u lokalnoj zajednici te u mjeri u kojoj je to moguće, odložiti institucionalizaciju. Za osobe s invaliditetom polazna osnova je prihvatanje i primjena tzv. socijalnog modela invalidnosti, zatim mogućnost izbora i pristup individualizovanoj podršci koja promovise inkluziju i sprečava izolaciju. Takođe, neophodno je sve usluge za opšte stanovništvo prilagoditi tako da su dostupne osobama s invaliditetom.

Istraživanje je pokazalo da su usluge za starija lica u crnogorskom sistemu socijalne zaštite veoma ograničene, neintegrisane, te da dominira smještaj u domovima starih. Usluge dostupne osobama s invaliditetom su takođe nedovoljne počev od personalne asistencije, do dnevnih boravaka za osobe s invaliditetom starije od 27 godina. Ne postoji tzv. osnovni paket usluga na nivou svake opštine već raspoložive usluge zavise od razvijenosti i agilnosti nevladinih organizacija koje se pojavljuju kao dominantni pružaoci usluga, uz upitnu finansijsku održivost i odsustvo kontinuiteta.

Ipak, tokom prethodnih godina, izgrađeni su ozbiljni kapaciteti kako među pružaocima usluga, tako i među stručnim radnicima angažovanim u sistemu socijalne i dječje zaštite. Dalje aktivnosti na planu deinstitucionalizacije podrazumijevaju očuvanje i dalju izgradnju ovih kapaciteta, podjednako u javnom i u privatnom, odnosno nevladinom sektoru.

U prethodnom dijelu date su konkretne preporuke za unapređenje usluga za starija lica i osobe s invaliditetom. Ovdje ćemo se osvrnuti na principe, odnosno polazne osnove koje su neophodne da bi se date preporuke sprovele u djelo.

Prvo, **izuzetno je važno prepoznati ulogu lokalne samouprave u domenu usluga socijalne zaštite**. To znači da se u normativnom dijelu prepoznaju obaveze lokalnih samouprava u domenu usluga i finansiranja socijalne zaštite. Zakonom treba predvidjeti usluge koje treba da su u nadležnosti lokalnog nivoa. Na osnovu sprovedenog istraživanja, kao prioriteta se nameću razvoj usluge pomoć u kući integrisane sa zdravstvenom zaštitom i njegom, i dnevni boravci za osobe s invaliditetom i za starija lica. Ne treba isključiti mogućnost da se pružanje ovih usluga u početnom periodu finansira iz nacionalnog budžeta, s tendencijom da vremenom u potpunosti pređe na lokalni nivo, za one opštine koje se nalaze ispod prosjeka razvijenosti.

Drugi važan korak može se odnositi na **podsticanje međuopštinske saradnje i uspostavljanje partnerskih odnosa u zajedničkom obezbjeđivanju usluga za starije**. U tom kontekstu, razvoj usluga u zajednici treba posmatrati iz ugla korisnika i s korisnikom u fokusu, a ne u kontekstu novog zapošljavanja koje je nesporno važno za lokalne vlasti.

Treća komponenta uspješne decentracije podrazumijeva **razvoj integrisa-**

nih usluga gdje bi, na primjer, postojeću uslugu pomoć u kući i/ili dnevni boravak za starije integrisali sa zdravstvenom zaštitom i njegom.

U narednom periodu treba **sprečavati osnivanje novih institucija**. Umjesto toga, resurse treba usmjeriti na razvoj vještina za društveni život, na samostalnu inkluziju, kako bi se spriječila institucionalizacija, odnosno osobe koje izlaze iz institucija podržale za samostalan život uz potrebnu podršku.

Kroz lokalne planove za razvoj socijalne i dječje zaštite treba mapirati potrebe korisnika i kapacitete pružalaca usluga. Zahvaljujući tome, pažljivim planiranjem odozdo na gore, raspoloživi resursi treba da budu usmjereni na odabrane prioritete.

Važno je **sačuvati i dalje razvijati kapacitete u okviru organizacija civilnog društva i druge** (preduzetnike, privredna društva i fizička lica) koji su razvijeni u prethodnom periodu. Jačanje javno privatnog partnerstva u socijalnoj zaštiti može biti posebno važno za male sisteme kakav je crnogorski.

Za uspješnu deinstitucionalizaciju neophodno je riješiti pitanje finansiranja usluga. Raspoloživa finansijska sredstva treba da budu usmjerena na korisnika, a ne na institucije. Na taj način, korisnik zaista dobija mogućnost izbora usluge koju želi koristiti.

U periodu koji podrazumijeva razvoj usluga u zajednici u cilju deinstitucionalizacije, treba **planirati finansiranje tzv. dvostrukih troškova**, jer institucije treba da postoje sve dok se svakom korisniku ne omogući alternativna podrška. Prerano zatvaranje institucija može biti pogubno, ukoliko razvoj usluga u zajednici ne bude pratio tu dinamiku, što je najčešće slučaj.

Literatura

1. Akcija za ljudska prava, 2017, „Modeli deinstitucionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici“, dostupno na <http://www.hracion.org/wp-content/uploads/Modeli-deinstitucionalizacije-i-zastite-mentalnog-zdravlja-u-zajednici.pdf>
2. Centar za ekonomski prosperitet i slobodu – CEPS, 2020, „Korak po korak ka poslovnom uspjehu“, Podgorica
3. Centar za građansko obrazovanje, 2020, „Za jednakost OSI – Stavovi prema osobama s invaliditetom“, http://media.cgo-cce.org/2020/03/CGO_Odnos-prema-osobama-s-invaliditetom-FF.pdf
4. Crveni krst Crne Gore, 2021, Analiza stanja dugotrajne njege starijih u Crnoj Gori
1. Direktiva EK o pristupačnosti koje se odnose na proizvode i usluge, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L0882>
2. Direktiva o pristupačnosti veb sadržaja, <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/2102/oj>
3. Dejanović, dr Aleksandar M., Visoka škola modernog biznisa, Beograd, 2019, „Primeri dobre prakse socijalnih preduzeća – priručnik“
4. Propisi EU o pravima putnika s ograničenom pokretljivošću, https://europa.eu/youreurope/citizens/travel/transport-disability/reduced-mobility/index_en.htm
5. Strategija EU za prava lica s invaliditetom 2021–2030, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_810
6. European Commission (2018). Social enterprises and their ecosystem in Europe. Country fiche: Montenegro. Author: Anto Jankovic, Luxembourg: Publications Office of European Union.
7. European Commission (2020). Social enterprises and their ecosystems in Europe. Comparative synthesis report. Authors: Carlo Borzaga, Giulia Galera, Barbara Franchini, Stefania Chiomento, Rocío Nogales and Chiara Carini. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available at: <https://europa.eu/!Qq64ny>
8. Janković, A. (2017), „Društveno preduzetništvo u funkciji razvoja Crne Gore, Podgorica: Centar za ekonomski prosperitet i slobodu (CEPS).
9. Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti, 2022–2027.
10. Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava, Završni izvještaj o realizaciji Strategije za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti 2017–2021. godine
11. Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Strategija za integraciju lica s invaliditetom u Crnoj Gori za period 2016–2020.
12. MONSTAT, Projekcija stanovništva Crne Gore do 2060. godine, sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore na osnovu popisa iz 1991, 2003. i 2011. godine
13. MONSTAT, Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2020.
14. Perić, Andriana, Magistarska teza „Izazovi razvoja socijalnog preduzetništva u Crnoj Gori“, Univerzitet Donja Gorica
15. Zrilić, N., Širola, D., 2014, „Socijalno poduzetništvo – nova mogućnost zapošljavanja mladih u Hrvatskoj“, Zbornik Veleučilišta, Rijeka
16. Pravilnik o bližim uslovima za izdavanje, obavljanje, suspenziju i oduzimanje licence za obavljanje djelatnosti socijalne i dječje zaštite – <https://www.gov.me/dokumenta/b58cff3a-4bca-48bo-b093-6775326f6747>

17. Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga podrške za život u zajednici, „Sl. list CG“ br. 30/15).
18. Strategija za integraciju lica s invaliditetom u Crnoj Gori 2016–2020 – <https://www.gov.me/dokumenta/3ec4b39f-ega0-40c6-bdao-51a45fd5fefe>
19. Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti 2022–2023. - <https://www.gov.me/dokumenta/255de844-5e6d-4a4b-bac6-a6c2f-oc3dd97>
20. Strategija zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja u Crnoj Gori 2019–2023, <https://www.gov.me/dokumenta/60af25aa-a65e-4957-84d8-e77a3182ab9b>
21. Svjetska banka, The Economic and Social Impact of COVID-19, Poverty and Household Welfare, - <https://documents1.worldbank.org/curated/en/236311590680555002/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Poverty-and-Household-Welfare.pdf>
22. Udruženje mladih s hendikepom, „Istraživanje o sprovođenju preporuka Komiteta UN o pravima OSI“, <http://umhcg.com/publikacije/>
23. UNICEF, Izvještaji o brzom procjeni socijalnog uticaja epidemije kovida-19 u Crnoj Gori/Rapid Social Impact Assessment 2020, 2021.
24. Vuković, M., Bulatović, J. (2016). Analiza potreba socijalnih preduzeća u Crnoj Gori Podgorica: Centar za razvoj nevladinih organizacija, dostupno na <https://crnvo.me/wp-content/uploads/2021/02/Analiza-potreba-socijalnih-preduzeća-u-Crnoj-Gori.pdf>
25. Zajednica opština Crne Gore, 2019, Odbor za društvene djelatnosti, Analiza učešća lokalnih samouprava u finansiranju usluga socijalne i dječje zaštite
26. Zakon o nevladinim organizacijama, „Sl. list CG“ 39/11 i 37/17
27. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica s invaliditetom, „Sl. list CG“ 73/10, 39/11, 55/16
28. Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, „Sl. list CG“ 27/13, 001/15, 042/15, 047/15, 056/16, 066/16, 001/17, 031/17, 042/17, 050/17, 059/21
29. Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, 2019, „Mapiranje usluga socijalne i dječje zaštite“- <https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/MAPIRANJE%20USLUGA%20SOCIJALNE%20I%20DJEČJE%20ZAŠTITE%20U%20CRNOJ%20GORI.pdf>
30. Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, 2019, Analiza potreba i potencijalnih resursa za razvoj usluge porodični smještaj za starije
31. Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, 2022, Izvještaj o radu ustanova za smještaj odraslih lica s invaliditetom i starih lica u Crnoj Gori za 2021. godinu
5. Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, Analiza primjene strategije razvoja sistema socijalne zaštite starih lica 2013–2017. godine – <https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/Analiza%20primjene%20Strategije%20razvoja%20sistema%20socijalne%20zaštite%20starih%20lica%202013-2017.%20godine.docx>
32. Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, Izvještaj za domove starih za 2021. godinu
33. Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, 2022, Analiza licenciranih pružalaca usluga u oblasti socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori <https://www.zsdzcg.me/images/Biblioteka/2022/ANALIZA%20LICENCIranih%20PRUŽALACA%20USLUGA.pdf>

Veb sajтови

1. <https://barka.org.pl>
2. <https://caritascg.me>
3. <https://ckcg.me>
4. <https://communitycarecenter.eu>
5. <https://disabilityinfo.me>
6. <https://ec.europa.eu>
7. <https://ispatools.org/core-diagnostic-instrument>
8. <https://op.europa.eu>
9. <https://www.lebistrorestaurante.es/>
10. <https://www.mondragon-corporation.com/>
11. <https://www.socialenterprise.org.uk>
12. <https://www.zsdzcg.me>
13. www.umhcg.me

